

Pas 65

Pas 65

OUDEREN ZIJN GEEN DOELGROEP
MAAR EEN DOE-GROEP

WI

WETENSCHAPPELIJK
INSTITUUT
VOOR HET CDA

CDA

TWEEDE KAMERFRACTIE

Publikatie van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA.
Het Instituut heeft ten doel het (doen) verrichten van wetenschappelijke arbeid ten behoeve van het CDA op basis van de grondslag van het CDA en in aansluiting op het Program van Uitgangspunten. Het Instituut geeft gedocumenteerde adviezen over hoofdlijnen van het beleid, hetzij op eigen initiatief, hetzij op verzoek vanuit het CDA en/of van de leden van het CDA in vertegenwoordigende lichamen.

WI

CDA
TWEEDE KAMERFRACHTIE

Wetenschappelijk Instituut voor het CDA
Dr Kuyperstraat 5, Postbus 30453, 2500 GL Den Haag
Telefoon (070) 3424870
Fax (070) 3926004
Email wi@bureau.cda.nl
Internet www.cda.nl

ISBN 90-74493-38-6
2004 Wetenschappelijk Instituut voor het CDA

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veele-
voudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	4
Samenvatting	5
Inleiding: van grijs tot senior?	7
1 Rust, Rijpheid en Regelmaat	11
2 Hoop en angst rond de ouderen	16
3 Segmentering binnen en tussen generaties.	22
4 Een 'schijf van vijf' voor de oudere generaties	29
4.1 Inkomen	30
4.2 Werk zonder (leeftijds)kalender.	32
4.3 Leven 'op gepaste afstand'	36
4.4 Welzijn: communicatie en macht	40
4.5 De derde partij	44
4 Tot slot: memento mori...	48

VOORWOORD

De vergrijzing heeft de westerse wereld in haar greep. Niet alleen in Europa, maar ook in de VS en Japan staat het thema met een stipnotering op de politieke en maatschappelijke agenda. Er wordt uitvoerig gedebatteerd over de arbeidsmarkt, pensioenstelsels etc. Tegelijkertijd geldt dat met die discussie het verhaal zeker niet compleet is. Achter de feiten, de cijfers en de extrapolaties gaan mensen van vlees en bloed schuil. Mensen die zich inzetten voor hun kinderen en kleinkinderen, voor hun buurt, hun kerk, hun voetbal- of bridgeclub. Mensen die hart hebben voor de samenleving, die hun kinderen en kleinkinderen helpen: met bijvoorbeeld financiën, met kinderopvang en/of met emotionele steun. In de samenleving is met andere woorden een enorm potentieel aan onderlinge zorg en hulp, zeker als het om de verhoudingen tussen de generaties gaat. Sociale structuren en politieke beslissingen moeten die onderlinge solidariteit ondersteunen en niet voor de voeten lopen. Dat vergt een beleid dat generatiebewust is en zich bewust toont van de enorme inzet die mensen voor elkaar willen plegen.

De politieke agenda wordt al snel gevuld met analyses over oplopende kosten. Met oplopende kosten van de gezondheidszorg, van de pensioenen en vanwege duurder arbeidskrachten. Met die analyses is niets mis. Integendeel, willen we de zorg en de pensioenen, *juist voor de ouderen*, in stand houden dan zijn immers tijdig maatregelen nodig. Op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid zal veel meer de nadruk gelegd moeten worden op voorzorg en op investeringen in mensen, zodat zij niet terugvallen in werkloosheid of arbeidsongeschiktheid. De schaarse financiële middelen kunnen dan meer ingezet worden voor de echte zwakken, waaronder relatief vaak de oudere mensen onder ons. Dit beleidsadvies wil aan de noodzaak van deze debatten dus geen afbreuk doen. Wel wil het laten zien welke sociale werkelijkheid (ook) achter de debatten schuilgaat en tot welke keuzen dat inspireert.

In het voorliggende beleidsadvies van de CDA-fractie, dat in samenspel met het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA tot stand kwam, wordt derhalve aangegeven hoe de christen-democratie de ouderenpolitiek wil benaderen en op welke manier het de voorwaarden wil verbeteren voor een samenleving waarin ouderen en jongeren voor elkaar in staan en de zorg voor elkaar op zich te nemen.

De commissie die het beleidsadvies voorbereidde, bestond uit mw. drs. N.W. van Oerle-van der Horst (voorzitter en lid van de CDA-fractie in de Tweede Kamer), mw. A. Willemse-van der Ploeg (voorzitter CDA Ouderenplatform), mw. Ch. van de Berg (afdeling voorlichting CDA fractie), dhr. B.J. van Bochhove (lid van de CDA-fractie in de Tweede Kamer), drs. P. Cuyvers (auteur), dr. A. Klink (directeur Wetenschappelijk Instituut voor het CDA).

SAMENVATTING

Ouderen zijn met hun pensionering ‘pas 65’ en geen doelgroep maar een doe-groep. In deze notitie wordt gewezen op het verschil dat bestaat tussen allerlei beelden over de toekomstige ouderen als een aparte groep of generatie en de werkelijkheid waarin sprake is van grote *verbondenheid* tussen ouders en (klein)kinderen in de praktijk van alledag.

De huidige maatschappelijke discussie over ouderen is probleemgericht, bijvoorbeeld als het gaat om de toenemende druk op het zorgstelsel. Die discussie is in hoge mate gerechtvaardigd. Regeren is vooruit zien en lasten moeten en mogen niet onnodig naar de toekomstige generaties worden verschoven. Solidariteit tussen generaties is een groot goed, dat behouden dient te blijven en niet nodeloos onder druk moet worden gezet.

Soms echter gaat de discussie ook over het risico dat een getalsmatige grote en welvarende generatie van ‘calculerende ouderen’ hun belangen zal verdedigen ten koste van jongere generaties. In de notitie wordt om te beginnen geconstateerd dat deze beeldvorming sterk is gebaseerd op relatief kleine groepen die niet maatgevend zijn voor de brede middengroepen. Daarnaast wordt het beeld bestreden van de toenemende kloof tussen de generaties, een beeld dat wordt opgeroepen door de discussies over vergrijzing op macroniveau.

Als er momenteel problemen optreden bij de onderlinge contacten en ondersteuning, dan heeft dat vooral andere oorzaken van meer structurele aard. Zoals het gegeven dat de reisafstanden tussen ouders en kinderen sterk zijn gegroeid. Of de ontwikkelingen in de levensloop, waardoor kinderen juist een piekbelasting in het eigen gezin ervaren als hun ouders hulpbehoevend worden.

Waar het in het beleid om moet gaan, is het (her)scheppen van infrastructurele voorwaarden die nodig zijn om de *verbindingen tussen generaties* te laten functioneren op de manier waarop burgers dat zelf willen. Dit wordt toegelicht in de vorm van een ‘schijf van vijf’ voor het beleid ten behoeve van de oudere generaties

Bescherming van zwakkeren

Ten eerste gaat het om de ondersteuning van ouderen met een laag inkomen, waarbij nadrukkelijk gekozen moet worden voor specifieke maatregelen via fiscale regelingen (in plaats van generieke verhoging van middelen) om het geld daar te laten komen waar het echt nodig is.

Behoud van kennis en ervaring

Ten tweede gaat het om maatregelen om ouderen te ondersteunen die hun kennis en ervaring op alle mogelijke manieren willen blijven inzetten voor de maatschappij, bijvoorbeeld door opties voor flexibel pensioen aan te bieden.

Bouw generatiebewust

Ten derde gaat het om de ontwikkeling van een levensloopbestendig ruimtelijk beleid, dat er voor zorgt dat op het niveau van woningen, wijken, dorpen en steden generaties dicht genoeg bij elkaar wonen om elkaar organische steun te geven.

Bestuur mee op lokaal niveau

Ten vierde gaat het om een dusdanige invoering van de nieuwe Wet op de Maatschappelijke Ondersteuning dat burgers in een zeer vroeg stadium in staat gesteld worden om het lokale beleid mee te sturen.

Bepaal mee in instellingen

Ten vijfde gaat het om het geven van voldoende informatie en macht aan (vertegenwoordigers van) cliënten om effectief invloed uit te kunnen oefenen op het aanbod en op het beleid van bijvoorbeeld zorginstellingen.

Inleiding: van grijs tot senior?

De titel van deze notitie is ontleend aan een opmerking die in op tal van familiefeestjes te horen was na invoering van de kortingskaarten voor gepensioneerden. “Ik ben nog niet oud hoor, hier staat het zelf: ‘Pas 65’.

Buitenspel...

Feit is dat het woord ‘oud’ in Nederland in de afgelopen jaren sterk wordt vermeden, bijvoorbeeld door het te vervangen door een term als 65-plus of het inmiddels al aardig ingeburgerde ‘senior’. Tegelijkertijd werd de leeftijdsrange van de ‘doelgroep’ geleidelijk naar beneden verlegd, bijvoorbeeld door de organisatie van 50-plus beurzen.

Daar zit enige logica in omdat er betrekkelijk weinig mensen zijn die (betaald) doorwerken tot de formele pensioenleeftijd van 65 jaar. Er schuilt aan de andere kant ook een groot gevaar in deze tendens, omdat de impliciete verbinding tussen ouder worden en *niet meer (maatschappelijk) actief zijn* in feite wordt versterkt. De term ‘senior’ gaat als het ware associatief verbonden worden met bijvoorbeeld de seniorenelftallen in de voetbalclub. Iedereen weet dat zij niet meedoen in de ‘echte’ competitie, maar alleen nog maar voor de eigen *Buehne* spelen.

Onderwerpen over de vergrijzing in actualiteitenrubrieken worden ook vrijwel zonder uitzondering begeleid met beelden van ontspannen over het golfterrein lopende ouderen, een tamelijk letterlijke interpretatie van de term ‘grijze golf’.

Kortom, de poging om de ouderdom met een nieuwe term op te waarderen heeft het omgekeerde effect, de term devalueert. In een bedrijf wordt een seniormedewerker gezien als iemand die leiding kan geven op basis van kennis en ervaring, maar in de maatschappelijke beeldvorming staat de senior eigenlijk al buitenspel.

...of Bejaardenboomers

In 1998 publiceerde het Wetenschappelijk Instituut van het CDA een rapport over ouderenbeleid, met als titel ‘Respect’. Dat rapport begon met de constatering dat in Nederland “geen sterke traditie is om ouderdom op waarde te schatten”. Dat had en heeft zijn weerslag op ouderenbeleid: het genoemde rapport waarschuwde voor de versmalling van dat ouderenbeleid tot ‘individen die behoefte hebben aan hulp’. De term ‘ouderenbeleid’ zelf was ondertussen ook al niet zonder problemen: ouderen zijn niet over een kam te scheren. Ook een concentratie op de zorgvraag in het beleid leidt gemakkelijk tot stigmatisering van alle ouderen.

Nieuwe termen – zie de teloorgang van de term senioren hierboven – zullen echter weinig oplossen. Waar het om gaat, is het voeren van de maatschappelijke discussie over de plaats van ouderen in de samenleving en wel vanuit het perspectief van de *relaties binnen en tussen de generaties*. Zonder dit relationele en generationele perspectief zal iedere discussie zich automatisch versmallen tot de vraag hoeveel zorg of recht op zorg – en daarmee: hoeveel geld – een individu kan claimen of krijgen. Met als pendant op macroniveau de vraag hoeveel rechten – en daarmee wederom: hoeveel geld – de ouderen als groep kunnen en willen claimen.

Inmiddels zijn we een aantal jaren verder en is te constateren dat de discussies zich gemakkelijk verenigen. De kostenexplosies in de zorg heeft het bewustzijn van de naderende vergrijzing terecht enorm vergroot. Er is bovendien een nieuwe factor in de discussie gebracht, die van de – zo wordt verondersteld – kapitaalkrachtige en assertieve groep van babyboomers die de *bejaardenboomers* van de toekomst zullen vormen. Feit is dat ouderen op diverse manieren hun stempel op de ontwikkelingen zullen drukken. Er is de hoop is dat zij veel zelf kunnen en zullen meebetalen. Er is de vrees dat zij hun getal zullen gebruiken om hun eigen posities af te schermen en er een nieuw generatieconflict ontstaat: namelijk als de jongere generaties met te hoge lasten voor zorg en (pre)pensioenen zouden worden geconfronteerd.

Het probleem van het (gegeneraliseerd) negatieve denken

Zowel in de ‘buitenspel’ als in de ‘bejaardenboom’ variant is de beeldvorming over ouderdom al snel negatief. Om het kort door de bocht te formuleren: ouderen gaan of geld kosten of juist het geld voor zichzelf houden. In macro-economisch opzicht is het overigens wel degelijk nodig om discussies over de betaalbaarheid van voorzieningen te voeren. Sociale stelsels kunnen overbelast raken en daardoor grondig aan de solidariteit tussen generaties knagen. Maar er is gelukkig ook een andere dimensie. Die dimensie wordt inzichtelijk als we ons richten op de manier waarop mensen *in het dagelijkse leven* met elkaar omgaan.

Stellen we ons dat even voor: je dochter komt vertellen dat je opa of oma gaat worden...en je eerste reactie is: ‘Fijn Janet, ik maakte me al zorgen of er straks nog genoeg jongeren zijn om de premie voor mijn AOW te betalen’. Of omgekeerd, je zoon komt op bezoek met de kinderen in het bejaardenhuis, je vertelt dat het heel goed met je gaat en je kleindochter zegt: ‘Nou oma, dat is niet zo mooi want onze juffrouw heeft op school net verteld dat de gymles wordt afgeschaft omdat jullie zoveel geld kosten.

In de werkelijkheid gebeurt dat dus *niet*. In die constatering ligt een aansporing besloten om het ook niet zover te laten komen. Dat vraagt om een gericht financieel-economisch beleid. Het vraagt om een zorgbeleid dat

rekening houdt met de toekomst. Het vraagt om een beleid dat erop gericht is om de relaties tussen generaties in relationeel opzicht te versterken. Over dit laatste aspect van het ouderenbeleid gaat dit rapport.

Banken en verzekeringsmaatschappijen kennen overigens ook de betekenis van deze relationele dimensie: die betalen forse bedragen voor reclamespots over studierekeningen voor je kleinkind en hypotheke waaraan je als ouders mee kunt betalen. Dat doen ze omdat ze weten dat op het microniveau van de samenleving mensen (heel) veel voor hun familie over hebben. Dat geldt overigens niet alleen voor familieleden, maar ook voor partners en alle andere persoonlijk relaties. Het is natuurlijk een gegeven dat relatiepatronen diverser worden en dat veel mensen nooit kinderen krijgen. Aan de andere kant: iedereen heeft ouders...

Waar het om gaat is dat de beleidsdiscussies gevoerd worden op het 'gegeneraliseerde niveau' van de verhoudingen tussen ouderen en jongeren, de stijgende zorgdruk etc., de belangentegenstellingen. Deze discussies krijgen, door de betrokkenheid van enerzijds instituten en anderzijds belangengroepen, soms een erg technisch respectievelijk een erg grimmig karakter. De waarde die er zit in de relaties tussen mensen van verschillende generaties blijft dan echter te snel buiten beeld.

Met het oog op deze waardendimensie wordt in deze notitie een analyse gemaakt van de huidige situatie. Er was nog nooit een maatschappij waarin mensen op grote schaal zo lang en zo gezond leefden, dat er zelfs een vierde generatie aan het ontstaan is. Een samenleving waarin grootouders nog kunnen zien hoe hun kleinkinderen afstuderen en een eigen gezin opbouwen, waarin ouders hun eigen kinderen met pensioen zien gaan. En omgekeerd, een samenleving waarin je als opgroeiend kind lange tijd kunt putten uit de kennis en de steun van twee – of zelfs drie – generaties boven je. In een dergelijke samenleving is het echter noodzakelijk dat de *verbindingswegen tussen die generaties* niet verstopt raken. Het is al gezegd: dat vraagt om een toekomstgericht financieel-economisch beleid, om een bestendig maken van de gezondheidszorg, maar niet minder om een 'relationeel beleid': zowel de praktijk, als de beeldvorming zijn daarvoor van belang.

1 Rust, Rijpheid en Regelmaat

Twee vrouwen staan voor een etalage met prachtige jurken in een dure winkelstraat. “Het is toch wat”, zegt de een, “Vroeger had ik het geld niet voor zo’n jurk, nu kan ik het betalen maar heb het figuur er niet meer voor”

Deze grap is een klassieker van de Amsterdamse moppentapper Max Tailleur. Zoals vaak heeft de humor te maken met de werkelijkheid. Er zijn inderdaad niet veel vrouwen – of mannen – die op hun 50^e nog dezelfde maat hebben als op hun 20^e. Maar waar in de grap van Tailleur een zekere soort van berusting doorklinkt, zijn we vandaag de dag minder geneigd om het ‘verlies van de jeugd’ te accepteren als een onvermijdelijk gegeven.

Jeugd en vitaliteit zijn zonder meer de norm in de populaire media, of het nu gaat om vitale ouderen die op hun 70^e de eerste parachutesprong maken, of om mannen en vrouwen van middelbare leeftijd die lippen, buiken en andere lichaamsdelen in de gewenste vorm laten spuiten en snijden. Het is overigens van belang om te constateren dat het hier gaat om een *beeld* dat tamelijk sterk wordt uitvergroot. In werkelijkheid is het aantal mensen van boven de 30 dat op de kermis zich blootstelt aan het ‘bungeejumpen’ al te verwaarlozen, laat staan dat 65-plussers zich echt massaal aan zoiets wagen. In werkelijkheid laat slechts een heel klein groepje Nederlandse vrouwen en mannen zichzelf echt verbouwen. Maar waar het om gaat is de *norm* van het jeugdige uiterlijk, die tallozen aanzet tot de koop van slankheidspillen, het bezoeken van fitnessruimtes en inderdaad ook het in toenemende mate zichzelf laten inspuiten met vulmiddelen op diverse plaatsen.

Jeugd als ‘impliciete norm’...

In de afgelopen jaren is de norm van de vitale ouderdom stap voor stap ook in het beleid terecht gekomen. Dat is tenminste de constatering in het Ouderenrapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau¹. De onderzoekers constateren dat je niets hebt aan cijfers over een bepaalde generatie als ze niet ergens mee te vergelijken zijn. In de praktijk wordt de categorie 55-75-jarigen vergeleken met die van de leeftijdsgroep daaronder, de 35-54-jarigen. Het resultaat is logischerwijze dat ouderen op tal van criteria, zoals gezondheid, vitaliteit en arbeidsparticipatie, fors lager scoren dan jongeren. Daardoor ontstaat er een *impliciete normativiteit*: de jongere leeftijd wordt automatisch als norm voor de oudere leeftijd genomen. Daarom is het ook vrijwel automatisch een *probleem* als mensen ‘achteruit gaan’ op oudere leeftijd. Het zou eigenlijk logischer zijn om leeftijdsspecifieke vergelijkingscriteria te gebruiken, zoals we dat doen op het consultatiebureau voor jonge kinderen. We vinden het terecht onzin om een kind van 3 te vergelijken met

1 Sociaal en Cultureel Planbureau 2001, Ouderenrapportage.

een baby, het oudere kind *groeit*. Dat er aan het andere eind van de levenscyclus net zo natuurnoodzakelijk sprake is van *krimp*, daar heeft onze samenleving kennelijk moeite mee.

...neemt de balans in denken over ouderen weg

Voor de goede orde: de angst en afkeer voor de gebreken van de ouderdom is eeuwenoud. Maar wat we vandaag de dag soms lijken te missen, is de balans in beeldvorming en denken. In het verleden was onomstreden dat met het ouder worden ook voordelen verbonden waren. Voor bepaalde maatschappelijke posities werd bijvoorbeeld (levens)ervaring nodig geacht: de ouderdom werd geassocieerd met toename van wijsheid en oordeelsvermogen².

Het behoeft weinig betoog dat in de huidige maatschappij de norm sterk is verschoven: het bereiken van een 25-jarig jubileum op de werkplek of zelfs in het huwelijk wordt eerder met 'truttigheid' geassocieerd dan met het leveren van een prestatie, laat staan met een zinvol bestaan.

Het beeld van de dynamische maatschappij klopt niet echt...

Net als echter het geval is met bungeejumpen en plastische chirurgie, geven de uitvergroete iconen van de jobhoppers dan wel relatiehoppers in de media een sterk vertekend beeld van de werkelijkheid. In feite heeft nog steeds de overgrote meerderheid van de mensen met een baan een tamelijk rustig loopbaanpad en kan slechts een paar procent spreken van een echte 'carrière'. Met daarbij de aantekening dat de beste carrières niet zelden gemaakt worden door degenen die het langst bij dezelfde werkgever blijven. In feite maakt nog steeds de overgrote meerderheid van de gehuwden geen echtscheiding mee en groeit – door de steeds hogere leeftijdsverwachting – het aantal zilveren, gouden en diamanten bruiloften in ons land gestaag.³

...want is gebaseerd op vrij kleine groepen

Intussen blijven de huidige cultuur, de media en het maatschappelijke debat sterk gericht op zaken als dynamiek, vooruitgang, snelheid, creativiteit etc. voorop. Zaken die de ouderdom kenmerken, als '*rust, rijpheid en regelmaat*' hebben een minder positief imago. De pleidooien van het CDA voor (her)waardering van maatschappelijke structuren als gezin, familie en generatie worden dan ook nog steeds regelmatig geassocieerd met een hang naar de spruitjeslucht van de vijftiger jaren. Waar het hier naar onze overtuiging om gaat, is dat er een *valse tegenstelling* wordt geschapen. Een

2 De wijsgeer Plato was zelfs van mening dat alleen de ouderdom het optimale geluk kon brengen: dan pas was de mens verlost van 'driften' die hem geld, macht of lust lieten nastreven.

3 Samen Leven, NGR/CBS 2000.

schijntegenstelling waarin burgers zouden moeten kiezen tussen hun individuele ontplooiing enerzijds en hun relaties anderzijds. Een maatschappij draait niet uitsluitend dankzij de ‘toppers’ in het bedrijfsleven of de creatieve sector. Niemand zal het belang daarvan overigens willen ontkennen. Maar ook – of liever: juist – in de topsport is het al lang evident dat successen niet te halen zijn zonder teamwork, zonder samenwerking tussen mensen met totaal verschillende kwaliteiten... waarvan de meerderheid nooit op de voorgrond treedt. Maar bovendien, of je nu aan de top, op het middenveld of in de achterhoede meedraait in de maatschappij, de dagelijkse kwaliteit van je bestaan heeft te maken met je persoonlijke relaties en leef sfeer.

Kortom, het is een fundamentele – maar vaak voorkomende – vergissing om een hele maatschappij de maat te nemen op grond van beeldvorming rond relatief kleine groepen. In de praktijk zijn dat meestal de sterkste en zwakste vijf procent. In de tweede paragraaf gaat deze notitie daar nader op in, toegespitst op de positie van ouderen: ook hier zien we dat de beeldvorming sterk is gebaseerd op twee extremen, respectievelijk de meest zorgbehoeftige en de meest onafhankelijke ouderen. De derde en vierde paragraaf stellen daar een analyse van de positie van de brede midden-groepen rond de belangrijke vraagstukken van de vergrijzing op terreinen als arbeid, inkomen, wonen, welzijn en zorg tegenover, inclusief een aantal aanbevelingen voor het beleid op de kortere en langere termijn.

Positief denken over de vierde generatie

De essentie van de hier geboden analyse ligt – en daarmee zijn we terug bij de grap van Tailleur – in een *positieve* inschatting van wat bereikt is. Er is een fenomenale prestatie geleverd in termen van gezondheid en participatie. Bij de invoering van 65 als pensioengerechtigde leeftijd haalde maar een paar procent van de bevolking dat. Er is een *vierde generatie bijgekomen* in onze maatschappij, met tal van positieve gevolgen voor individuen zelf en voor hun verwanten. Zoals het hierboven is geformuleerd: nog nooit konden ouders en kinderen, grootouders en kleinkinderen en nu ook overgrootouders en achterkleinkinderen zo lang van elkaar genieten als nu.

Vanuit dit perspectief is het zinvol om te kijken naar de structurele knelpunten die het ontstaan van een vierde generatie met zich meebrengt. Maar ook naar de *potentie* die er ontstaat: met een langer leven kunnen mensen gewoonweg meer doen, *zowel* wat werk en ontplooiing betreft als wat gezin, familie en persoonlijke relaties betreft. De lange termijn strategie in het kader van de vergrijzing moet dan ook mede gericht zijn op de onder-

steuning van dat potentieel. Maar dat kan alleen gebeuren als de *samenwerking* tussen burgers, beleid en professionals optimaal is.

2 Hoop en angst rond de ouderen

Vergrijzing...

In de discussie over het ouderenbeleid is sprake van een tweetal ‘concurrerende verhalen’. Het verhaal met de oudste rechten is dat van de vergrijzing als gevolg van de gestegen levensverwachting, een ontwikkeling die resulteert in groei van het aantal te verzorgen ouderen en zeer ouderen. Het is logisch dat dit verhaal de oudste rechten heeft, want het is ook de generatie ouderen die er het eerst aankomt: het zijn de huidige zestigers en zeventigers, geboren voor de oorlog, die langer zullen leven dan ooit. De discussie is dan ook bepaald niet uit de lucht gegrepen. Nu al groeit bijvoorbeeld het aantal Alzheimerpatiënten sterk en ontstaat er een discussie op welke leeftijd iemand nog gebruik mag maken van de geavanceerde technologie (nieuwe heup voor 90-jarige?).

...en ‘vitaal grijs’...

Het verhaal dat recent in opkomst is, is het verhaal van de vergrijzende babyboomers dat van ‘Vitaal Grijs’ of de ‘Goldies’ zoals ze in de USA genoemd worden. De moderne oudere heeft een hoge opleiding, een goede baan (gehad), heeft geprofiteerd van stijgende huizenprijzen en maakt zich op om de assertieve consument van de komende decennia te worden. Het is met name rond deze generatie dat er vrees bestaat voor een verstoring van de balans tussen de generaties. In populaire stukken valt soms te lezen dat zij als babyboomers verschrikkelijk geprofiteerd van het harde werken van hun ouders, relatief weinig kinderen gekregen (en de kosten daarvan ook nog collectief laten betalen) en dat zij straks hun privileges zoals vervroegde uittreding en lage belastingen met hand en tand zullen verdedigen.

Gaat het bij de vooroorlogse generatie vooral om de angst voor *onbetaalbaarheid*, bij de babyboomers gaat het meer om *onbeheersbaarheid*. Politiek gezien vormt deze generatie immers in potentie een enorm deel van de kiezers, financieel zijn de opgetelde pensioenen van de babyboomers ook een kracht van grote betekenis, zeker als er op een terrein als de zorg meer marktwerking wordt ingevoerd. De veronderstelling is immers dat de generatie ‘jongere ouderen’ relatief veel uit eigen middelen bij kan dragen aan de kosten van de zorg en de vernieuwing daarvan. Zorginstellingen zijn dan ook op steeds grotere schaal bezig met plannen voor beter op de individuele wensen toegesneden zorgvormen, tot en met complete appartementscomplexen in het buitenland. Deze activiteiten hebben echter een keerzijde en wel die van de mogelijke (twee)deling in de zorg, waarbij de mensen met lagere inkomens achterblijven.

...zijn sterke beelden, maar hoe verhouden ze zich tot de werkelijkheid?

De vraag is echter in hoeverre deze twee verhalen representatief zijn voor de

komende werkelijkheid. Het is behoorlijk moeilijk om in te schatten hoe groot de omvang van de genoemde groepen in de toekomst zal zijn. Van de huidige gepensioneerden heeft volgens het SCP een minderheid een aanvullend pensioen en ongeveer een op de vijf een inkomen dat 'langdurig laag' is.⁴ In de toekomst zal dat veranderen: op dit moment heeft al 70 procent van de 35-44 jarigen een aanvullend pensioen. Het SCP stelt daarbij dat gedetailleerd inzicht in de hoogte van deze aanvullende pensioenen in de toekomst vrij lastig is, maar studies tonen wel aan dat het aantal echt hoge pensioenen tot een relatief kleine groep beperkt zal zijn. Datzelfde geldt voor de opgebouwde vermogens in de eigen huizen. Het eigen woningbezit ligt voor de groep 35-55 jarigen substantieel hoger dan voor de 55-plussers (60 versus 40 procent), maar dat betekent nog altijd dat 4 op de 10 gepensioneerden geen eigen huis zullen hebben.

Voor de huizenbezitters is het bovendien nog maar de vraag hoeveel consumptieve extra's er zullen overblijven, gezien het feit dat er toch gewoond zal moeten worden, liefst op een niveau waar men aan gewend is. Inmiddels doen de seniorenappartementen weinig meer in prijs onder voor de gezinswoningen. Last but not least: de babyboomers vormen, net als de vooroorlogse generaties, geen homogene groep. Zij zijn lang niet allemaal hoogopgeleid dan wel welgesteld. Ook van de babyboomers heeft bijvoorbeeld een kwart niet meer genoten dan lager beroepsonderwijs, en een even groot deel bezit geen huis en heeft geen aanvullend pensioen. Deze laatste groep heeft ook een sterk verhoogde kans op fysieke en cognitieve beperkingen⁵.

De grijze middengroep als grote onbekende?

Kortom, het is enerzijds niet nodig om te 'doemdenken' over enorme aantallen behoeftige en afhankelijke ouderen, anderzijds is er geen reden voor onze samenleving om zichzelf rijk te rekenen aan een toekomstige generatie welgestelde babyboomers. Er zullen ongetwijfeld nieuwe 'zorgmarkten' ontstaan, net zoals er op dit moment een aantal florierende

4 SCP, Ouderenrapportage 2001

5 Broese van Groenou (2002) maakt onderscheid tussen drie groepen, waarbij een duidelijk generationeel effect optreedt. Een op de vijf ouderen (20%) heeft zelf een hoge sociaal-economische status (SES) en ouders met eveneens een hoge SES, 60 procent behoort tot de middengroepen, en de onderste 20 procent heeft ouders met een lage SES en is zelf ook niet hoger gekomen. Vooral deze laatste groep krijgt significant meer problemen bij het ouder worden, zowel fysiek (twee keer zo vaak) als cognitief (vier keer zo vaak).

speciaalzaken is voor dure kinderkleding⁶, een groeiende markt voor klassieke auto's en een kleine explosie van de korte vakantietrip. Voor de overgrote meerderheid van de ouderen zal blijven gelden dat zij het *niet al te duur en liefst om de hoek* zoeken wat betreft hun vraag naar verzorging. Net zoals de overgrote meerderheid van de huidige middenklasse *geen* merkleding koopt, *geen* exclusieve vakanties boekt, maar *wel* op vakantie gaat kamperen in Duitsland, België en Frankrijk.

Het is van belang om hier iets nader op in te gaan, om de verschillen tussen groepen ouderen in de maatschappij iets nader te bespreken. Daarbij spelen ook andere dimensies dan die van opleiding en inkomen een rol. Hierboven was bijvoorbeeld sprake van de groep van 'Gouderen', ouderen met hoge koopkracht, maar deze groep is intern vrij heterogeen. Zo is er bijvoorbeeld een specifieke, maar kleine groep met hoge culturele interesse die woonlocaties in de (grote) stad prefereert boven meer landelijk wonen. Ook de groep met lage inkomens is zeker niet homogeen. In 2020 zal die bijvoorbeeld voor een relatief groot deel bestaan uit allochtone ouderen⁷. Maar tegelijkertijd zullen ook velen van de dan ongeveer een half miljoen allochtone 65-plussers tot de middenklasse behoren wat betreft opleiding en inkomen.

Mogelijk zijn deze allochtonen dan nauwelijks te onderscheiden van een aantal andere groepen uit het brede midden, zoals bijvoorbeeld:

- De *traditionele tevredenen*. Het gaat hierbij om een behoorlijk grote groep lager tot middelbaar opgeleide ouderen, die gewend zijn om hun leven door te brengen in de lokale omgeving en in familieverband. Deze groep heeft vooral behoefte aan voorzieningen 'in de buurt', waardoor hun sociale netwerk intact kan blijven.
- De *zelfstandigen*, een groep van ouderen die gewend is om de zaken zelf te organiseren (kleine ondernemers, middenstanders) en over de capaciteiten beschikt om dat ook te blijven doen. Deze groep zal zich waarschijnlijk ook als men ouder wordt actief en creatief opstellen. Veel van hen behoren nu ook al tot de groep die periodiek in het buitenland verblijft.

6 Dure kinderkleding lijkt in tegenspraak met de constatering dat met name jonge ouders het moeilijk hebben. Maar zeer veel van dit soort aankopen wordt gesponsord of rechtstreeks gedaan door grootouders. (En uiteraard zijn er altijd jonge ouders die absoluut geen geldgebrek hebben).

7 Voor de meeste allochtonen geldt dat zij 80 procent van de AOW ontvangen, omdat ze minder dan 50 jaar in Nederland verblijven (de opbouw is 2 procent per jaar van 15 tot 65, met een minimum van 80 procent).

- De *moderne middenklasse*, de burgers die in de afgelopen decennia los zijn gekomen van hun traditionele achtergrond, vaak door migratie naar steden en carrières in het maatschappelijke middenveld. Zij zijn bij uitstek de kritische consument van de bestaande voorzieningen, gericht op het kwaliteitspeil dat ze zelf inmiddels hebben bereikt. Een substantieel deel van deze groep zal mogelijk ook na de pensionering (willen) remigreren naar de gemeente of provincie waar men ooit vandaan kwam.

Gevaar van projectie...

Om elk misverstand te voorkomen: de boven genoemde groepen zijn niet scherp te definiëren, en hun omvang is dus niet goed vast te stellen: het gaat om *ideaaltypische karakterisering*en. Waar het om gaat, is eigenlijk een vrij logische zaak: het is bekend dat de leefpatronen van de bevolking *diverser* zijn geworden als gevolg van keuzevrijheid en het is dan ook volkomen logisch dat deze diversiteit zich zal zetten als deze heterogene generaties ouder worden.

Wat daar uiteraard nog bij komt, is dat binnen elke groep ouderen ook nog een groot verschil zal ontstaan in de mate van zelfredzaamheid: een kerngezonde 80-jarige allochtone man met een laag inkomen is minder hulpbehoevend dan een 62-jarige chirurg die een vroege vorm van dementie heeft. De bedoeling van de categorisering van de verschillende groepen is zicht te geven op de zeer uiteenlopende toekomstige behoeft patronen. Het gaat bijvoorbeeld om het gegeven dat er nog steeds groepen zijn die behoefte hebben aan ‘gedegen standaardpakketten’. Niet omdat ze niet in staat zijn om extra voorzieningen te betalen, maar omdat zij daar hun hele leven lang van hebben afgezien: geen ‘go-as-you-please’ autoreis langs pittoreske Franse hotelletjes, maar drie weken geheel verzorgd met de bus naar Torremolinos of met de charter naar Gran Canaria. De exacte omvang van de toekomstige groep ouderen die aan dit patroon de voorkeur zal geven, is uiteraard moeilijk te bepalen, maar klein zal de groep, naar alle waarschijnlijkheid, niet zijn.

Eerder in deze nota werd gewezen op het probleem van de ‘generalisatie’ van de vergrijzing, waarbij alle ouderen als hulpbehoevend dan wel erg assertief werden beschouwd. Een van de risico’s bij generalisaties is altijd dat ze sterk worden gekleurd door het beeld van degenen die ze maakt. Feit is dat de grote meerderheid van degenen die in instituties of politiek nadenken over het vraagstuk van de vergrijzing zelf tot een minderheid behoort, die van de hoog opgeleide en zeer betrokken burgers. Als die minderheid hun eigen zelfredzaamheid en behoefte aan keuzevrijheid als het ware *projecteert* op de rest van de bevolking, kan een scheef beeld

ontstaan en kan de werkelijke behoefte van de meerderheid van de toekomstige ouderen verkeerd worden ingeschat.

Calculerende senioren?

Een vaak genoemde kwestie is hiermee echter nog niet besproken en dat is de veronderstelling van de *algemeen* veranderende cultuur van de volgende generaties. Dit heeft te maken met de constatering dat de huidige burgers veel 'mondiger' zijn geworden. De verwachting is dan ook dat de oudere van de toekomst in die mondigheid zal delen. Daarmee verplaatst *ook* de discussie over de 'calculerende burger' zich naar de oudere generaties van de toekomst. Om de belangrijkste impliciete veronderstelling daarbij (kort door de bocht) te formuleren: de cultuur van de individualisering zal mogelijk ook de bejaarde burger in de toekomst veranderen in iemand die zijn eigen plezier of ontplooiing zal prefereren boven het verrichten van maatschappelijk nuttige zaken. In dit verband wordt gewezen op het afnemende aanbod aan familie- en mantelzorg, het toenemend gebrek aan vrijwilligers, de tendens dat cliënten in de zorg steeds vaker naar de rechter stappen om hun belangen te verdedigen, et cetera.

Tegenover deze veronderstelling dat de individualisering ook bij de oudere generaties zal leiden tot egoïsme⁸ kan echter het nodige worden ingebracht. Er zijn ook andere gegevens over opvattingen en gedrag van de bevolking en er zijn ook andere verklaringen mogelijk voor de afname van bijvoorbeeld de mantelzorg. In de volgende paragraaf gaan we daar nader op in.

8 Zie voor een beschrijving vd Akker e.a. 1991. 'De mythe van de individualisering', in Gezin, 1,3.

3 Segmentering binnen en tussen generaties

Het generationele contract...

Zoals beschreven in een recent rapport van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA⁹ is elke samenleving gebaseerd op een *ongeschreven generationeel contract*. Dit contract houdt in dat elke generatie twee keer verzorgd wordt, als kind en als oudere en in de tussentijd ook twee keer zorgt, namelijk als volwassene voor de kinderen en de ouderen. De ‘middelaar’ voor deze generationele zorg is vrijwel altijd in de eerste plaats het gezin of de familie. In de afgelopen jaren is er uiteraard behoorlijk veel zorg voor kinderen en voor ouderen geprofessionaliseerd (en loopt de solidariteit dus via het betalen van belastingen en premies). Maar als we een vergelijking maken tussen de formele en de informele thuishulp, dan blijft de laatste veruit de grootste: de informele hulp die ouderen ontvangen uit het sociale netwerk – vooral dus hun familie – is in geld uitgedrukt een veelvoud van de formele hulp.¹⁰

...kan niet zonder infrastructuur worden uitgevoerd

Die informele zorg heeft net zo goed behoefte aan een *infrastructuur* als de formele zorg. Het is van belang om te analyseren wat er in de afgelopen decennia met die infrastructuur gebeurd is. Kort samengevat zouden we die ontwikkelingen kunnen samenvatten als een geleidelijke *toename van de afstanden tussen en binnen generaties*.

Toenemende woonafstand...

Om te beginnen gaat het om de toegenomen ‘ruimtelijke afstand’, anders gezegd: generaties wonen vaak minder dicht bij elkaar dan vroeger. Dat geldt vooral voor de hoger opgeleiden, die in de afgelopen decennia letterlijk ‘achter het werk aan verhuisd zijn’. Maar dat is niet de enige factor die de (reis)afstand tussen ouders en hun kinderen heeft vergroot.

Een even belangrijke factor ligt in het type woon- of leefomgeving dat werd ontworpen om aan de enorme behoefte naar huisvesting te voldoen. Deze omgevingen waren letterlijk sterk ‘monogenerationeel’: overal verrezzen – en verrijzen - locaties die specifiek bedoeld waren en zijn voor jonge gezinnen. Met als gevolg dat in oudere wijken vooral oudere paren en alleenstaanden achterblijven. Het fenomeen van de eenzijdige bevolkingsopbouw in wijken en de concentratie van gezinnen in Vinex-locaties is op zichzelf redelijk bekend. Waar het hier om gaat is dat ook door deze ontwikkeling de feitelijke afstand tussen ouders en hun kinderen veel groter is geworden dan

9 Zekerheid op maat, 2004

10 De informele hulp wordt door VWS op minimaal 7 miljard getaxeerd, dat is bijna evenveel als het totale budget van de AWBZ.

vroeger. Daardoor wordt een sterke praktische belemmering opgeworpen voor onderlinge zorg, of het nu gaat om de zorg voor de grootouder of het oppassen op het kleinkind.

Onderzoek¹¹ laat anderzijds zien dat de *feitelijke contacten* tussen generaties niet verminderen: 90 procent van de kinderen die het ouderlijke huis hebben verlaten, heeft nog minstens eenmaal per week en meestal vaker contact met de eigen ouders. In de praktijk betekent dat voor de lager opgeleiden dat men (heel) vaak bij elkaar over de vloer komt: de reisafstanden tussen generaties zijn daar zelden meer dan een half uur. Bij hoger opgeleiden wordt fysieke aanwezigheid meestal vervangen door telefonisch of digitaal contact met de al genoemde vrij hoge frequente.

...en toenemende verschillen tussen levensfasen...

Behalve de toename van de fysieke afstand tussen de generaties deed zich in de tweede helft van de vorige eeuw nog een structurele verandering voor, de *modernisering van de levensloop*, die voor de modale burgers inmiddels vijf in plaats van drie fasen kent. Fase een is die van kind in gezin, fase twee die van de twintigers en jonge dertigers, afwisselend alleen- en samenwonend op zoek naar een definitieve partner. Deze fase is relatief nieuw: vroeger werd er getrouwd vanuit het ouderlijke huis en kwam het eerste kind vrij snel daarna. Er was dus feitelijk nauwelijks enige ruimte tussen het verlaten van het ouderlijke gezin en het stichten van een eigen gezin. Nu is er een 'speelkwartier' van vijf tot tien jaar waarin jonge paren genieten van een relatief hoge welvaart en veel vrije tijd, een letterlijk 'zorgvrije fase' met twee inkomens zonder kinderen.¹²

Fase drie is die van de gezinsvorming. Deze loopt tot de kinderen het huis verlaten (gemiddeld rond hun 22^e). Deze fase is juist veel zwaarder belast dan vroeger: aan het ouderschap worden steeds hogere eisen gesteld, maar ook aan de verdeling van taken tussen partners, waarvoor nog weinig voorzieningen zijn. In de praktijk zien we in deze fase een economisch dal (daling tot 25 procent in koopkracht in vergelijking met fase 2) en een zorgpiek (een werkweek van 40 uur per gezin erbij).

Na de gezinsfase komt opnieuw een relatief nieuwe fase, die van de actieve senioren. Het besteedbare inkomen van oudere paren zonder kinderen is relatief hoog en de arbeidsparticipatie relatief laag. De vijfde fase tenslotte, is die van de 'echte ouderdom'.

11 Dykstra 2000, geciteerd uit Gezin: Beeld en Werkelijkheid, Nederlandse Gezinsraad 2001.

12 De Engelse naam hiervoor is DINK, Double Income, No Kids.

...belemmeren het zorgpotentieel in de samenleving

Waar het om gaat is dat deze nieuwe fasering als *neveneffect* heeft dat het generationele contract onder druk komt te staan. Vooral in de twee nieuwe, vrij letterlijk 'zorgvrije' fasen is er een hoog consumptievermogen, dat – en dat is belangrijk – ook nog als het ware generationeel wordt versterkt. Het is bijvoorbeeld voor oudere paren met een eigen huis gemakkelijk om hun kinderen als starters op de woningmarkt op weg te helpen: op die manier heeft de gecombineerde koopkracht van de jonge tweeverdieners en hun ouders mogelijk ook een bijdrage geleverd aan de stijging van de huizenprijzen¹³. Omgekeerd zijn de huishoudens van veertigers en zeventigers door respectievelijk ouderschap en ouderdom relatief zwaarder belast. Omdat kinderen steeds later geboren worden, is het gemiddelde ouderpaar nu in de veertig als de kinderen in de schoolleeftijd zijn. Tegelijk beginnen hun ouders tot de leeftijd te komen die problemen veroorzaakt. Voor de goede orde: het gaat bij deze weergave om *gemiddelden*. Uiteraard zijn er ook paren in de 60 met een vader of moeder van 90 die veel hulp nodig hebben. De kern van de zaak is echter dat door de relatief hoge belasting van de middenfase van het leven ook de mogelijkheden voor generationele steun structureel verminderen.

Generatiekloof en individualisering

Naast deze fysieke en feitelijke belemmeringen voor het verlenen van generationele steun, zijn er ook belemmeringen van meer psychologische of culturele aard. De trefwoorden in dit verband zijn de 'generatiekloof' en de 'individualisering'. Deze factoren zijn in tal van studies uiteraard uitvoerig gedocumenteerd. Er is bij burgers zeker sprake van een grotere behoefte aan onafhankelijkheid, ook ten opzichte van de familieleden. Ouderen zelf geven bijvoorbeeld in grote meerderheid aan dat zij niet van hun kinderen afhankelijk willen zijn (laat staan bij ze inwonen).

Er is echter een tamelijk groot verschil tussen het geven (en accepteren) van onderlinge *steun* enerzijds en *afhankelijkheid* anderzijds. Het is dan ook zeer de vraag of de bereidheid tot steun en zorg tussen burgers afneemt omdat er sprake is van individualisering. De behoefte aan zelfstandigheid en autonomie is bepaald niet identiek met de afname van solidariteit en altruïsme. Bij de onderlinge zorg tussen burgers speelt ongeveer hetzelfde als bij de relatievorming. Relaties kregen vroeger gestalte via de formele band van het huwelijk en hadden een sterk sociaal verplicht karakter.

¹³ In Nederland is hierover geen onderzoek beschikbaar. In andere landen, bijvoorbeeld de Verenigde Staten, wordt in minstens een derde van de hypotheek bijgedragen door ouders.

Inmiddels is het verbreken van een huwelijk, in juridisch en vaak ook in sociaal opzicht, geen onoverkomelijk probleem meer, evenmin als het ongehuwd samenwonen, relaties tussen partners van gelijk geslacht, etc. In tegenstelling tot wat in de zestiger jaren gehoopt dan wel gevreesd werd is het belang dat mensen hechten aan relatie, gezin en familie echter niet afgenomen. Maar de *bindende factor* ligt niet meer in formele of maatschappelijke druk, maar in de persoonlijke beleving van onderlinge trouw en verbondenheid. In feite is het zelfs zo dat nog meer mensen dan vroeger 'overspel' afwijzen, omdat het nu gaat om het schenden van een morele plicht, die van onderlinge trouw.

Naar onze mening heeft zich op het terrein van generationele solidariteit en hulp hetzelfde proces voorgedaan. Elk onderzoek van het SCP laat zien dat de bevolking bereid is om te investeren in solidaire voorzieningen als ziektekostenverzekeringen (op voorwaarde dat er geen misbruik van wordt gemaakt) en dat zij gezin en familie tot de belangrijkste 'geluksfactoren' rekent. Ook wordt Nederland nog steeds gekenmerkt door een in internationaal verband zeer hoge participatie aan vrijwilligerswerk. Ouderen horen daarbij overigens tot de actiefste groep: bijna de helft van de vrijwilligersuren in Nederland wordt door 55-plussers 'geleverd'. Analyses van de ontwikkeling door bijvoorbeeld de RMO laten zien dat de participatie van de jongere generaties lager ligt, omdat zij meer dan gemiddeld te maken hebben met *organisatorische* problemen. Het klassieke vrijwilligerswerk rust immers op door professionals aangestuurde mensen die structureel beschikbaar zijn op regelmatige tijden en kan moeilijk omgaan met het wel degelijk aanwezige aanbod van jongeren om meer flexibel bijdragen te leveren.¹⁴

...moeten niet worden overschat

Kortom: er is sprake van verzwakte contacten tussen generaties, maar het is onjuist om dit te koppelen aan een verhaal over gebrek aan interesse bij burgers voor elkaar of een gebrek aan bereidheid om elkaar te helpen. Bij het denken over oplossingen mag dus ook niet tot uitgangspunt genomen worden dat die solidariteit niet bestaat. Het gaat er om rekening te houden met de structurele kenmerken van situaties en te zoeken naar oplossingen waarin zowel relaties en familie als de inzet van andere burgers met elkaar verbonden (kunnen) worden.

14 In Duitsland en Engeland boeken initiatieven als Seniorenburos of RSVP (Retired Senior Volunteer Program) veel succes met laagdrempeligheid en netwerkstructuren.

Van aspirientje naar apestaart

In een verzorgingshuis constateerde de directeur dat vrij veel van de bewoners kinderen in het buitenland hadden en zorgde voor een goedkoop telefoonabonnement. Toen daar tot zijn verbazing vrij weinig gebruik van gemaakt werd, liet hij een onderzoekje doen. Conclusie: ouders bellen liever niet vaak naar hun kinderen, want dat komt zo zielig over, je weet nooit of je iets stoort, etc. Veel ouderen hadden het met de onderzoeker wel gehad over computers, want er waren twee bewoners die gescande tekeningen van kleinkinderen kregen, dat was pas leuk. Maar vooral: een mail was net een brief, die kon je sturen zonder aandacht op te eisen.

Vervolgens startte de directeur een samenwerkingsproject met een vmbo-opleiding in de buurt en een paar bedrijven. Hij kreeg tweedehands-computers en stagiairs die ze installeerden en bewoners hielpen met mailen e.d. Vooral deze laatste service, eigenlijk toevallig ontstaan omdat er een tekort was aan stageplaatsen, bleek een sleutelfactor te zijn. Na een jaar was de 'medische consumptie' in het verzorgingshuis met tientallen procenten gedaald. Een tweede onderzoek, dit keer onder de artsen, verpleegkundigen en de stagiairs, gaf de verklaring. Het hebben van een onschuldig kwaaltje was voor veel bewoners de gelegenheid bij uitstek om de saaiheid te verdrijven en een zogenaamd 'aspirinepraatje' te maken. Die rol werd nu overgenomen door de stagiairs, die er zich al regelmatig over verbaasd hadden – maar ja, oudjes... – hoe vaak ze gebeld werden om iets heel simpels voor de zesde keer uit te leggen. Enig nadeel van het project: de gemiddelde stagiair kwam een paar kilo aan, door alle koekjes en bonbons die de ouderen 'toevallig net op tafel hadden' als ze voor een vraag langskwamen...

Waar het om gaat in het bovenstaande kader is een 'meervoudige ontschotting'. Om te beginnen worden ouderen zelf gerespecteerd: als een plan tot eenzaamheidsbestrijding niet werkt, wordt hun kritiek op dat plan serieus genomen. De directie had immers ook kunnen redeneren dat 'in deze individualiserende samenleving ouders hun kinderen niet eens meer durven te bellen...'

Vervolgens wordt een samenwerking gerealiseerd met onderwijs en bedrijfsleven. Dat levert een duidelijke win-win-situatie op. Er komen bijvoorbeeld nog niet bestaande stageplaatsen bij, zelfs plaatsen op een interessant snijvlak: ict en verzorging. Kortom, zelfs als het beroep op de medische professionals niet was verminderd, had deze aanpak al voordelen gekend. Om misverstanden te voorkomen, dit voorbeeld is niet bedoeld om als te imiteren model of project elders in te voeren (en zo te bezuinigen op zorg). Elke situatie is totaal anders. Waar het om gaat is de systematiek van *voortdurend in contact met de ouderen zelf te zoeken naar verklaringen en oplossingen.*

Een systematiek waarin een aantal stappen kan worden benoemd.

Stap 1 is die van het serieus nagaan en achterhalen waar een probleem zit, in plaats van uit te gaan van bekende en vrij algemene vooroordelen. In dit voorbeeld was het eenvoudig genoeg geweest om het probleem af te doen met een verwijzing naar de 'individualiserende' maatschappij waarin kinderen hun ouders bij wijze van spreken achter de geraniums laten zitten. In feite ging het echter om een combinatie van fysieke afstand en het zelfstandigheidsstreven van ouderen zelf.

Stap 2 is die van het zoeken van partners om een probleem op te lossen. In dit geval is geen subsidie aangevraagd voor een 'eenzaamheidsconsulent' maar gezocht naar partners die complementair zijn: wie er in slaagt om het gebruik van computers uit te leggen in een bejaardenhuis kan dat aan elke klant, een win-win situatie voor zowel opleiding als verzorgingshuis.

Stap 3 is het systematisch blijven volgen wat er gebeurt, zodat effecten verklaard kunnen worden en het proces leermomenten oplevert. De term 'aspirinepraatje' was gangbaar bij het medische personeel, die best begrepen wat er aan de hand was. Maar met dat gegeven werd niets gedaan, mede uit angst dat de ouderen uit overwegingen van efficiency een deel van de zorg kwijt zouden raken.

Tegen de achtergrond van bovenstaande analyse, waarin de betekenis van relaties (voor mensen afzonderlijk en voor de samenleving in breder zin) voor het voetlicht werd gehaald, wordt in de volgende paragraaf ingegaan op het beleid in meer algemene zin, met name op de vijf velden inkomen, werken, wonen, welzijn en zorg. Bezien wordt hoe het beleid hier kan bijdragen aan een verdichting en versteviging van de relationele dimensie van het ouder worden.

4 Een 'schijf van vijf' voor de oudere generaties

Wat kan de overheid er aan doen om de effecten van geschetste ontwikkelingen zoals een grotere ruimtelijke afstand en een ingewikkelder fasering van de levensloop voor (oudere) burgers zelf beheersbaar en compenseerbaar te maken?

De beleidsfilosofie is daarbij nadrukkelijk dat de overheid geen hoge 'sturingspretenties' zou moeten hebben. Zoals hoogleraar verandermanagement Boonstra constateert, is die pretentie niet waar te maken en meestal contraproductief: 70 procent van de pogingen om nieuwe structuren in te voeren faalt omdat de modellen te ingewikkeld zijn of omdat er volkomen tegenstrijdige dingen van dezelfde personen of instellingen worden verwacht. Bovendien bestaat het grote risico dat bij het ontwerpen van structuren – altijd een sterk 'top-down' proces – bepaalde voorkeuren van beleidsmakers of verkeerde vooronderstellingen over de werkelijkheid centraal komen te staan.

In deze paragraaf wordt daarom een aantal randvoorwaarden geschetst die van belang zijn om de sturingsmogelijkheden van ouderen *zelf* te vergroten. (Een benadering die aansluit bij de overige rapporten van het WI, met name bij de serie *Kantelingen*.) Deze randvoorwaarden hebben betrekking op *vijf belangrijke (beleids)velden: inkomen, werken, wonen, welzijn en zorg*. Even als het bij de bekende schijf van vijf op voedingsterrein nodig is, dat er voldoende uit elk van de vijf soorten voedsel in iemands eetpatroon zit, vergt goed beleid voor de oudere generaties dat de randvoorwaarden op al deze vijf terreinen goed zijn. Als dat zo is, dan kunnen ouderen zelf keuzes maken die het beste aansluiten bij hun eigen leefpatroon, dat overigens kan veranderen naarmate men ouder wordt.

4.1. Inkomen

In de voorgaande paragrafen is al opgemerkt dat lang niet alle ouderen een 'zilveren' laat staan 'gouden' pensioenvoorziening hebben. Ook in de volgende generaties blijven grote groepen aangewezen op (alleen) de AOW. In het huidige kabinetsbeleid worden dan ook nadrukkelijk pogingen ondernomen om ouderen in deze situatie te ontzien en te ondersteunen.

Een vertekend beeld

Weliswaar is de AOW in 2004 lager geworden, maar die verlaging was het gevolg van een wat hogere premie voor de AWBZ. Inmiddels is in de Miljoenennota van 2005 vastgelegd dat er een verhoging met 60 euro per persoon komt. Ter vergelijking: in het afgelopen jaar steeg het bruto minimumloon met iets meer dan 15 euro en in 2005 zal dat niet stijgen.

Daarnaast wordt de ouderenkorting in 2005 opnieuw verhoogd. Als gevolg van dit type maatregelen – de ouderenkorting is sinds 2001 bijna verdubbeld – is volgens het CBS het aantal 65-plussers met een laag inkomen in de afgelopen jaren zelfs gehalveerd.

Maar het gaat ook om de methode: niet generiek maar specifiek

Het bovenstaande gaat om incidentele koopkrachteffecten. Belangrijker is de *systematiek* van de koopkrachtverbetering voor mensen met een minimum inkomen. Koopkracht ondersteunen op een algemene manier (bijvoorbeeld door belastingen te verlagen of de AOW te verhogen) komt ten goede aan allen en daarmee voor maar een heel klein bij de minst koopkrachtigen: een paar honderd euro verhoging van de kinderbijslag per gezin bijvoorbeeld kost al snel 1 miljard, waarvan 900 miljoen terecht komt bij ouders die het niet (echt) nodig hebben. Het is om die reden dat het CDA al enkele jaren pleit voor een inkomensafhankelijke korting op de belastingen voor mensen met opgroeiende kinderen (naast de bestaande kinderbijslag). Een substantiële verhoging van de AOW zou hetzelfde effect hebben: veel ouderen met een goed aanvullend pensioen zouden het bij wijze van spreken niet eens merken.

Daarom is het veel belangrijker dat *specifieke* maatregelen getroffen worden. Een voorbeeld daarvan is de *Verzilveringsregeling*, officieel de ‘Tegemoetkoming Buitengewone Uitgaven (TBU)’. De regeling voor Buitengewone Uitgaven werkt net als de ouderenkortingen via de belastingen: er is een standaard aftrekpost van op dit moment iets meer dan 750 euro per persoon en daarboven kunnen speciale kosten voor ouderen extra worden afgetrokken van de belasting. Vooral ouderen met lage inkomens profiteren hier sterk van, meer dan 70 procent (tegen een algemeen gemiddelde van 50 procent) maakt hier gebruik van. En de TBU zorgt er voor dat ouderen met inkomens die zo laag zijn dat ze geen voordeel hebben van deze regeling via de belastingdienst toch hun recht kunnen ‘verzilveren’. Waar het hier om gaat is dat een *specifieke* ondersteuning, van bepaalde groepen via dergelijke belastingfaciliteiten, zowel veel minder kostbaar als veel gericht is dan een *generiek* middel als verhoging van bijvoorbeeld de AOW voor iedereen. Uiteindelijk is het de bedoeling dat via de systematiek van de ‘lastenplafonnering’ (of ‘lastenmaximering’) burgers niet meer dan een bepaald percentage van hun inkomen betalen aan de reguliere kosten van ouderschap, wonen en zorg. De invoering van een dergelijke nieuwe systematiek kost uiteraard tijd. Ondertussen is het echter wel degelijk van belang dat de sterkste schouders – ook bij ouderen – de zwaarste lasten dragen. Als in die periode van overgang naar een nieuw systeem van inkomenspolitiek de ‘gemiddelde’ oudere constateert dat hij of zij wat

minder AOW ontvangt, betekent dit echter niet automatisch dat de ouderen met lage inkomens er (ook) op achteruit gaan, gezien bijvoorbeeld de inzet van de hierboven genoemde specifieke instrumenten. Waar het dus vooral om gaat, is dat in de zeer nabije toekomst de ouderen met lage inkomens *blijvend* worden beschermd via een stelsel van *specifieke* inkomensondersteunende maatregelen.

4.2. Werk zonder (leeftijds)kalender

Het gaat niet om leeftijd maar om levensfase

In de rapporten ‘De druk van de ketel’ en ‘Zekerheid op maat’ van het Wetenschappelijk Instituut heeft de christen-democratie aangegeven hoe een levensloopbeleid zou moeten functioneren om op een aantal terreinen “van nazorg naar voorzorg” te komen. Deze formulering bevat de essentie van het door het CDA voorgestane beleid om voorzieningen voor burgers te hervormen. Het gaat er om dat mensen meer mogelijkheden krijgen om keuzen te maken en daardoor zaken als de piekbelasting in de gezinsfase te verminderen, een tekort aan vaardigheden op de arbeidsmarkt te onder- vangen en daardoor ook beter voorbereid te zijn op de latere levensfasen. Een ontspannen gezinsfase voorkomt voortijdig afhaken op het werk. De mogelijkheid van wederkerend leren doet hetzelfde. Uitgangspunt daarbij is dat de ‘kalenderleeftijd’ in wezen steeds minder belangrijk wordt. Waar het om gaat is op welke leeftijd *overgangen* plaatsvinden. Het behoeft weinig betoog dat de meeste mensen zwaar lichamelijk werk niet van hun 18^e tot je 65^e kunnen volhouden. Hetzelfde geldt voor beroepen met een zware geestelijke belasting

Levensloopbeleid moet burgers de mogelijkheid geven om ook tussentijds flexibel om te gaan met hun arbeidsbelasting...en dus ook om die belasting desgewenst geleidelijk af te bouwen bij het ouder worden. Of om te kiezen voor een ander type werk natuurlijk: er is geen enkele goede reden mensen te *verplichten* om na hun 65^e te stoppen met hun werk. Sterker nog, er is alles voor te zeggen dat burgers in staat gesteld worden om te participeren, en ‘meervoudige loopbanen’ te ontwikkelen. Wie een zwaar vak uitoefent, kan daar na zijn 50^e nog jaren les in geven, mits hij of zij tijdig wordt bijge- schoold op pedagogisch terrein. Wie jaren les heeft gegeven, kan zich ontwikkelen richting meer individuele begeleiding, etc. Juist in de zorgsector zal altijd een zeer grote behoefte zijn aan flexibel inzetbare ervaren mensen om advies en begeleiding te geven, knelpunten op te lossen, etc. Waar het dus om gaat, zijn maatregelen die de *keuzevrijheid* van ouderen op deze punten bevorderen, zodanig dat zij in staat zijn het leven zo in te richten dat het aansluit bij hun competenties en bij de begrenzings die

ieder mens – in wisselende mate en variërend al naar gelang de fasen in het leven – kent . Hieronder worden in dat kader specifieke aanbevelingen gedaan, waarbij ook wordt ingegaan op veel voorkomende misverstanden over het huidige beleid op het terrein van vervroegde uittreding en prepensioen. Een van die misverstanden kan overigens direct worden weggenomen: *flexibel pensioen betekent absoluut niet dat de ingangsdatum van de AOW en het aanvullende pensioen vanaf 65 jaar wordt gewijzigd.*

Aanbeveling 1: bevorder flexibele pensionering op basis van keuzevrijheid.

In de toekomst is het nodig om werk te maken van (verdere) flexibilisering rondom de pensioengrens van 65 jaar. In dat kader dient ook het ondersteunende beleid, gericht op verbetering van het beeld en de praktijk van oudere werknemers doorgezet te worden. In aansluiting bij het bovenstaande moet worden benadrukt dat flexibilisering van de pensioengrens een ‘te stimuleren optie’ moet zijn: de mogelijkheid tot doorwerken na het 65^e levensjaar kan in onderlinge *overeenstemming* tussen werkgever en werknemer worden geregeld¹⁵.

Maar hoe zit het met eerder stoppen?

De discussie over de vervroegde uittreding en het prepensioen is (zeer) scherp gevoerd en daardoor is bij velen de indruk ontstaan dat zij de afgelopen jaren voor niets premie hebben betaald en tot hun 65^e moeten werken. Niets is minder waar: wat iemand aan *individuele* rechten heeft opgebouwd bij een pensioenfonds (het prepensioen) blijft zonder meer ‘staan’ en kan desgewenst ook via nieuwe regelingen weer worden ingezet om eerder te stoppen. Voor wie op 1 januari 2005 55 jaar of ouder is, verandert er ook helemaal niets aan de aftrekbaarheid van premies voor het persoonlijke prepensioen, zij het dat de doorsneepremie komt te vervallen. Ook blijven VUT-rechten bestaan: de omslagfinanciering wordt gedragen door alle werknemers (ook degenen die jonger zijn dan 55). Ondertussen worden prepensioenregelingen omgezet in levensloopregelingen. Ook die maken, voor wie dat wil, vroegpensionering mogelijk. Wie daar echter niet voor kiest, kan de fiscaal ondersteunde inleg in de levensloopverzekering voor andere doelen bestemmen (zorg, opvoeding, scholing etc.) De vroegpensionering blijft overigens niet alleen mogelijk vanwege het omzetten van prepensioenen in een levensloopregeling, maar ook omdat mensen in staat worden gesteld om voor een pensioen van 100% van het inkomen te sparen.

¹⁵ Als model hiervoor kan dienen de nieuwe regeling voor ambtenaren, waarmee zij het recht houden om met 65 jaar met pensioen te gaan, maar niet verplicht zijn om dat te doen.

Dat bedrag is vervolgens ook al eerder dan tijdens het 65^e levensjaar op te nemen. Wie de levensloopregeling (210% van het salaris) voegt bij de eventuele 100% opbouw van het pensioen kan vele jaren eerder dan het 65^e levensjaar met vroegpensioen gaan. De keuzemogelijkheden zijn in feite enorm verruimd. Momenteel forceren de prepensioenregelingen en de VUT-regelingen mensen om eerder met betaald werken te stoppen. Aan die min of meer gedwongen winkelnering komt een einde, maar wie wilt kan, bij wijze van spreken, nog wel in dezelfde winkel de inkopen doen.

Solidariteit tussen jong en oud

Op dit moment zijn er per tien werknemers drie mensen met AOW, over een aantal jaren zullen dat er zes op de tien zijn (bij ongewijzigd beleid).

Daarmee wordt het pensioenstelsel al moeilijk te handhaven, laat staan het op grote schaal vervroegd uittreden. Het is dus niet eerlijk om jongeren een steeds hogere collectieve premie te laten betalen als het onzeker is of de regelingen waarvoor ze betalen er straks nog zijn.

De regelingen voor vervroegd uittreden vormen echter maar een (zeer) klein deel van het pensioengebouw: als het gaat om de AOW en de aanvullende ouderdomspensioenen blijft de solidariteit tussen oud en jong wel degelijk in stand. Verder blijven jongeren meebetalen aan de overgangsregeling voor de VUT. En tenslotte is er ook in de op individuele leest geschoeide levensloopregeling wel degelijk sprake van solidariteit omdat, net als in de huidige prepensioenregeling, het sparen fiscaal wordt ondersteund

Voor wat betreft de *collectieve* regeling voor vervroegde uittreding (VUT) is er sprake van een zeer uitgebreide overgangsregeling, waardoor mensen van 55 jaar en ouder alle rechten behouden. Bovendien is er een speciale overgangsregeling voor mensen van 50 jaar en ouder: zij kunnen meer belastingvrij sparen via de nieuw in te voeren levensloopregeling.

Deze laatste regeling kent, zoals gezegd, een *integraal karakter*. Dat wil zeggen dat zij niet alleen bedoeld is om te sparen voor vervroegd pensioen, maar ook voor andere momenten in de levensloop waarop men geheel of gedeeltelijk minder wil werken, zoals voor ouderschap of voor omscholing. Hierboven is in dit verband gewezen op het perspectief van de ‘meervoudige loopbaan’, die bijvoorbeeld ook relevant is voor mensen met zware beroepen (zowel lichamelijk als geestelijk). Overigens streeft het CDA er naar dat er voor deze beroepsgroepen wel degelijk extra mogelijkheden komen om (bijvoorbeeld) na veertig jaar te stoppen met werken. Maar het is onjuist om dit als de *enige* oplossing te zien. Voor veel ouderen is ‘behoud van vitaliteit’ door *tijdig* de overbelasting te stoppen een betere optie, zeker op de langere termijn.

Verlies aan kennis en capaciteiten...

Bij 'kennis' wordt vaak gedacht aan datgene wat je leert in een opleiding of aan de meer tastbare zaken als technologische ontwikkeling en innovatie. Er zijn echter ook heel andere soorten van kennis, bijvoorbeeld die van de ervaren professionals in onderwijs of zorg, of van hen die weten hoe ze allerlei processen optimaal kunnen laten lopen. Het is dat soort kennis dat door de uittreding van senioren voor veel instellingen verloren dreigt te gaan. Met name ook in de zorgsector, die in de toekomst juist zal groeien. Zoals de hoogleraar familiedemografie Dykstra het formuleerde: 'Mannen in de zorg krijgen is een mooi ideaal, maar het zou al mooi zijn als we vrouwen in de zorg konden houden.' De analyse van de moderne levensloop in de vorige paragraaf heeft ook laten zien dat na het vertrek van de kinderen uit het ouderlijke huis er een relatief licht belaste levensfase begint. Dit stelt vooral veel vrouwen in staat om minder (betaald) te werken of daar helemaal mee te stoppen: hun besluit in deze is gebaseerd op de gezinssituatie, waarin hun inkomen vrijwel altijd 'aanvullend'¹⁶ is en de man vrijwel altijd ouder en dus eerder de leeftijd van pensioen bereikt. Hierdoor vindt dus in feite een versnelling van het uittredingsproces van vrouwen plaats. In het kader hieronder staat een voorbeeld van een manier om de kennis en ervaring van vrouwen te behouden en zelfs op een innovatieve manier in te zetten.

16 Dit geldt vooral voor de oudere generaties, maar ook op dit moment zien we nog steeds dat vrouwen weliswaar blijven doorwerken, maar in kleinere en slechter betaalde banen. De Nederlandse Gezinsraad (2001) heeft geconstateerd dat een grote groep huishoudens die op dit moment technisch gesproken onder de term 'anderhalfverdieners' valt in feite als 1+-verdieners moet worden aangemerkt. (Het anderhalfverdienerschap is gebaseerd op het aantal gewerkte uren: in de praktijk verdienen vrouwen met een halve baan echter vaak maar een kwart van het gezinsinkomen).

Freelance overgangsconsulenten

De Stichting Care for Women (een particulier initiatief) heeft in de afgelopen jaren een netwerk van ‘overgangsconsulenten’ opgezet op franchise-basis. Een overgangsconsulent is een verpleegkundige met een BIG-registratie, die gespecialiseerd is in alles wat te maken heeft met de overgang. Ze heeft een eigen praktijk, net zoals een huisarts of fysiotherapeut en wordt, zonder doorverwijzing van de huisarts, door de meeste zorgverzekeraars vergoed. Op dit moment zijn al tientallen van dergelijke consulenten actief in Nederland.

De voordelen van een dergelijk systeem zijn evident. De consulenten selecteren zichzelf als het ware uit op motivatie en op resultaat, wat de kwaliteit natuurlijk hoog maakt. Anderzijds kunnen vrouwen gebruik maken van het feit dat zij geen volledig inkomen hoeven te verdienen om de altijd lastige startfase van het ondernemerschap door te komen. Inmiddels worden de consulenten niet voor niets vergoed door verzekeraars want het is evident dat door de consulten de druk op de huisartsen afneemt: een op de drie vrouwen in Nederland heeft overgangsklachten van verschillende aard en de huisarts is daarvoor op dit moment het enige aanspreekpunt.

In dit voorbeeld gaat het om een vorm van ondernemerschap, maar in de praktijk zijn er natuurlijk tal van modellen denkbaar, waarbij telkens het criterium van keuzevrijheid van alle betrokkenen centraal moeten staan. De overheid zou dit wel kunnen stimuleren, met een formule die vergelijkbaar is met die van het succesvolle PUM, Project Uitzending Managers, gericht op kennisoverdracht aan andere landen. De organisatie van welzijn en zorg in Nederland is gekenmerkt door een zeer groot aantal van onafhankelijk opererende instellingen en stichtingen, waardoor de overdracht van ervaring die op een locatie is opgedaan niet is gegarandeerd. Een traject gericht op de overdracht van ‘senior-ervaring’ voor binnenlands gebruik zou een te onderzoeken optie zijn.

Aanbeveling 2: stimuleer alle vormen van behoud en overdracht van kennis van oudere werknemers, zowel op vrijwillige als op ondernemersbasis.

4.3 Leven ‘op gepaste afstand’

Ook op een terrein als wonen is het denken in termen van levensloop en generaties inmiddels in opmars. In de beleidsbrief ‘Vergrijzing en het integrale ouderenbeleid’ wordt bijvoorbeeld gerefereerd aan ‘levensloopbestendige wijken’ en het Ministerie van Sociale Zaken heeft als onderdeel van de Verkenning Levensloop een aparte studie uit laten voeren naar diverse

aspecten van levensloopbestendig wonen. In het vorige hoofdstuk zagen we hoe groot het belang is van dit terrein, omdat de segmentatie tussen generaties sterk samenhangt met migratiepatronen en de bouw van wijken met een eenzijdig aanbod aan woningtypen.

Levensloopbestendig bouwen kan worden uitgewerkt in drie niveaus, het niveau van de woning zelf, het niveau van een woonwijk, of nog breder, het niveau van dorpen of zelfs steden.

Wat de levensloopbestendige *woning* betreft, is sprake van een scala aan initiatieven die rangeren van flexibele inrichtingsmogelijkheden voor nieuwbouwwoningen tot speciale wooneenheden bij zorgcomplexen. Deze initiatieven moeten op alle mogelijke manieren worden ondersteund, net zoals dat (terecht) al gebeurt in het geval van multiredenwoningen en de toepassing van domotica.

Wat betreft de levensloopbestendigheid van *wijken* gaat het om een zodanige verhouding tussen de generaties dat de 'organische steun' in stand blijft. Om het eenvoudig te formuleren: genoeg tieners om op jonge kinderen te passen, genoeg mensen die overdag thuis zijn om de winkels en straten levendig te houden, genoeg mensen in de middenfase van hun leven om de buurt veilig te houden, ouderen te helpen met kleine klusjes, etc. Een van de interessantste resultaten van de longitudinale LASA-studie is bijvoorbeeld dat ouderen zeer goed zijn in het organiseren van steun bij achteruitgaande gezondheid, maar de randvoorwaarde daarbij is natuurlijk dat er genoeg mensen *in de buurt* zijn om die organisatie mogelijk te maken. Daarbij hoeft het dus nadrukkelijk niet te gaan om de 'eigen' ouders of familieleden, het gaat om het feit dat mensen in verschillende levensfasen elkaar onderling kunnen steunen en aanvullen. Een van de interessante aspecten van de levensloopbestendige wijk is bijvoorbeeld juist dat mensen meer keuzevrijheid krijgen dan in het geval van een levensloopbestendige woning: zij kunnen met behoud van dezelfde omgevingsinfrastructuur in een beter geschikte woning terecht.

Als we de schaal van de omgeving nog verder uitbreiden, komen we bij de manier waarop in *dorpen of zelfs steden* de levensloopbestendigheid gediend kan worden. Daarbij gaat het dus steeds om de vraag in hoeverre generaties – en de voorzieningen die zij nodig hebben – op een *haalbare en dus leefbare en beheersbare afstand* van elkaar (blijven) wonen. Om direct misverstanden te voorkomen: het gaat niet om het ontwerpen van een samenleving op de tekentafel. Waar het wel om gaat, is structureel na te denken over de knelpunten die optreden als gevolg van schaalvergroting, arbeidsmobiliteit,

suburbanisatie etc. Te wijzen valt ook op de trek uit de steden naar meer landelijke gebieden op redelijke reisafstand, waardoor de prijzen op de lokale markt zeer sterk stijgen en de organische samenstelling van dorpen verloren gaat (ze vergrijzen sneller door de vestiging van met name oudere paren). Naar verwachting zal dit patroon intensiveren en ook optreden in gebieden die veel verder van de stad liggen, Dit 'remigratieproces' uit de Randstad is als het ware de inverse van de vroegere trek van hoger opgeleiden uit de provincie: na hun pensionering zullen velen kiezen voor de regio van herkomst dan wel voor een landelijke woonomgeving. De provincie Zeeland speelt inmiddels al rechtstreeks in op deze trend door zich te profileren als het meest ruimtelijke woongebied. Dit proces kan gemakkelijk de prijzen van huizen en grond van regio's te hoog maken voor lokale bewoners en daarmee de eenzijdigheid van woonomgevingen vergroten. Een ander knelpunt is de situatie in gemeenten die als groeikern een onevenwichtige leeftijdsopbouw van de bevolking kennen: de vergrijzing zal in bijvoorbeeld Almere en Zoetermeer veel extremer zijn dan elders.

Voormalig rijksbouwmeester Patijn heeft ooit geconstateerd dat 'in de praktijk niemand op initiatieven van onderaf zit te wachten'. De vergader- en tekentafels waarop verstrekkende besluiten over de woonomgevingen van de toekomst worden genomen brengen een keur aan specialisten bij elkaar en hun aandacht is – zowel logisch als noodzakelijk – sterk gericht op factoren als aantallen en kosten: een en ander ingebed in vaak gedetailleerde regelgeving. In hun analyse van de knelpunten bij levensloopbestendig bouwen hebben Leestemaker en Machielse¹⁷ laten zien dat het als het ware gedurende een dergelijk proces stap voor stap misgaat met initiatieven om levensloopbestendiger te bouwen. Voor zover die initiatieven er *überhaupt* al zijn: de eerste en belangrijkste besluiten hebben immers te maken met de keuze van doelgroepen voor de te ontwikkelen woonlocatie en de doelgroep is vrijwel altijd eenzijdig. Er wordt gekozen voor heel veel gezinswoningen of juist voor het tegendeel.

Een tweede probleem is de totale afwezigheid van degenen die later de sociale infrastructuur van een woonlocatie moeten verzorgen: scholen en andere instellingen worden niet of veel te laat betrokken bij de ontwikkeling.

Tenslotte, maar dat is bepaald niet het minste probleem, bieden financieringsstructuren en regels (over bijvoorbeeld de verdeling van de woonruimte) nauwelijks enige mogelijkheid om zaken in een later stadium bij te stellen. Het stadium bijvoorbeeld dat toekomstige bewoners zelf mee zouden kunnen beslissen.

17 Ministerie van Sociale Zaken 2000: Wonen voor het leven.

Structurele aandacht voor de levensloopbestendigheid van woonomgevingen en de ontwikkeling van nieuwe initiatieven op dit terrein is dus nodig, bijvoorbeeld door experimentele zones waarin gemeenten dit kunnen realiseren (zie de knelpunten, die heel sterk te maken hebben met regelgeving en inspraak) of door het stimuleren van creativiteit middels prijsvragen e.d. Centraal in het beleid moet echter het opheffen van de hierboven genoemde knelpunten staan: communicatie in een *vroeg* stadium met *alle* betrokkenen is daarbij essentieel.

Vitaal Grijs

De provincie Noord-Brabant – een van de snelst vergrijzende regio's van Europa – heeft de 'eigen' ouderen gevraagd om op structurele basis mee te denken over hun toekomstige woonruimte. In het project *Vitaal Grijs* zijn lokale netwerken van ouderen opgericht, die systematisch worden betrokken bij de planning van het beleid. In het verlengde hiervan heeft de provincie besloten dat in 2007 alle gemeenten 'ouderenproof' zouden moeten zijn, dat wil zeggen minimaal een plan voor het eigen lokale ouderenbeleid in de toekomst zouden moeten hebben.

Feit is echter dat het bouwen van woningen vaak een 'tijdshorizon' heeft die begint (ver) voor de eerste bewoner en eindigt als die eerste bewoner al lang vertrokken is – of inmiddels door ouderdom heel andere behoefte heeft. Alleen al de afschrijvingstermijnen van 50 jaar en meer bij de bouw van bijvoorbeeld een sociale huurwoning nopen tot het nemen van besluiten 'achter de tekentafel', die verstrekkende gevolgen hebben voor de toekomstige woonmogelijkheden. Daarom is het des te belangrijker dat er goed wordt nagedacht over die behoeften en niet collectief wordt gewed op hetzelfde 'gegeneraliseerde' paard. Eerder in deze nota is bijvoorbeeld gewezen op het aantal toekomstige ouderen dat aangewezen blijft – of zelfs wil blijven – op de huidige standaardvoorzieningen. Ook is er geen twijfel aan de groeiende vraag naar beschermd wonen als gevolg van de toename van bijvoorbeeld dementie. Er blijft dus een grote vraag naar de huidige standaardvoorzieningen en het verdient aanbeveling om vooral preventief te opereren, bijvoorbeeld door het reserveren van relatief grote bedragen voor toekomstige verbouwingen, dan wel door het toepassen van flexibele bouwconcepten. Daarnaast blijft het zaak om vooral op lokaal niveau optimaal toegerust te zijn wat betreft kennis en competenties over de toekomstige lokale demografische ontwikkelingen.

Aanbeveling 3: Alle gemeenten moeten (kunnen) beschikken over een demografisch model voor de toekomst, dat moet worden afgestemd met het regionale niveau. Gemeenten kunnen daarbij samenwerken en eventueel ondersteund worden door landelijke expertise bij bestaande instituten zoals het CBS.

Aanbeveling 4: Innovatie en creativiteit op het terrein van levensloopbestendig bouwen moet worden gestimuleerd in samenwerking met lokale overheden, corporaties en marktpartijen.

4.4. Welzijn: communicatie en macht

Hoewel de kabinetsplannen voor de toekomstige Wet Maatschappelijke Ondersteuning nog niet in detail zijn uitgewerkt, is de koers inmiddels vastgesteld. In de beleidsbrief ‘Op weg naar een bestendig stelsel voor langdurige zorg en maatschappelijke ondersteuning’ wordt gekozen voor twee hoofdlijnen. De eerste is terugbrenging van de AWBZ naar de oorspronkelijke kerntaak, het (blijven) *verzeker*en van burgers die *medisch* noodzakelijke behoefte hebben aan langdurige of zelfs blijvende verzorging en verpleging.

De tweede hoofdlijn volgt logisch uit de eerste: diverse andere voorzieningen, die zijn gericht op de *ondersteuning* van burgers in hun *sociale* functies worden gebundeld met de al bestaande welzijnsvoorzieningen en onder lokaal bestuur gebracht. Vanuit het lokale perspectief is, zo luidt de terechte veronderstelling, het immers beter te beoordelen hoe die steun aan burgers moet worden ingericht. Waarbij het weer gaat om twee punten, namelijk de onderlinge samenhang van de voorzieningen en de mate waarin burgers in staat zijn tot zelfredzaamheid.

Wat betreft het ouderenbeleid sluit dit aan bij de analyse die het kabinet maakte in het Plan van Aanpak ‘Visie op Vergrijzing’: in de jaren zeventig en tachtig is het beleid te sterk gebaseerd geweest op knelpunten. Het is beter om uit te gaan van de positieve kanten van ouderdom en daarmee van de eigen verantwoordelijkheid en het eigen potentieel van ouderen zelf. Deze koers is in principe dezelfde als eerder geschetst in deze notitie. De sleutelvraag voor de toekomst – dus bij de nadere invulling van de WMO – zal echter zijn of het inderdaad lukt om ouderen zelf een actieve, zo niet sturende rol te geven in de *lokale initiatieven* en het *lokale distributieproces* van middelen voor welzijn en ondersteuning. Als dat niet lukt, wordt immers slechts een verplaatsing van het huidige probleem bereikt: de onderhande-

lingen over de middelen worden dan niet meer gevoerd tussen de (vele) instellingen en de rijksoverheid maar tussen de (vele) instellingen en de (vele) lokale overheden.

Een vraag die zich daarbij voordoet is of de gemeente niet te vaak in een 'dubbelrol' komt te verkeren. In de achtergrondstudie 'Gemeente en zorg'¹⁸ wordt de rol van de gemeente in de regie van welzijns- en zorgtaken gekarakteriseerd als een *gecombineerde rol van planner en procesarchitect*. Dit wordt nader uitgewerkt als volgt:

Dit combineert een meer hiërarchisch model ...met een sturingsmodel dat uitgaat van arena's waarbinnen wederzijdse afhankelijkheden centraal staan en de gemeente doelzoekend te werk moet gaan om samen met stakeholders te bepalen hoe er met elkaar moet worden omgegaan...

Deze formulering illustreert datgene wat Van der Pas¹⁹ signaleert, namelijk dat de discussies en maatregelen in de welzijns- en zorgsector vooral het karakter hebben van een worstelwedstrijd tussen overheid en instellingen. Om deze worsteltaferelen bij de uitvoering van de WMO te vermijden, moet de gemeente daarom *geen uitvoerende rol* op zich nemen, maar de regie voeren en de uitvoering contractueel regelen met aanbieders.

Een dergelijk model geeft ook meer ruimte om ouderen zelf een rol te geven. Het is al eerder in deze notitie naar voren gebracht: de sleutel van toekomstige kwaliteitsbewaking ligt in *communicatie met de ouderen zelf*. Dit punt wordt (zeer) breed gedeeld, niet alleen door de vertegenwoordigers van ouderen zelf. Het was bijvoorbeeld de toenmalige voorzitter van de belangenvereniging van verzorgings- en verpleeghuizen (Arcares) zelf, die stelde dat er in de zorg een enorme behoefte was aan een goede 'countervailing power'. Sterker nog: dat je pas goede zorg kreeg als je als aanbieder een echt sterke tegenkracht van de cliënten tegenover je had.

Wil men de eigen inbreng van ouderen dus serieus nemen en niet beperken tot een geldelijke bijdrage, dan moet het beleid zich daar ook expliciet op richten. De verbetering van de communicatie met de ouderen (en hun organisaties) is al met al essentieel. Die communicatie moet *ook ergens over gaan en ertoe leiden dat ouderen zelf initiatieven kunnen nemen, of zich bij private*

18 Deze achtergrondstudie is uitgevoerd door de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg in het kader van de advisering aan het kabinet over de toekomstige rol van gemeenten bij de uitvoering van onderdelen van de AWBZ.

19 Van der Pas, BAVO-lezing 18 februari 2004.

initiatiefnemers kunnen aansluiten. De filosofie van de eigen verantwoordelijkheid heeft immers als uitgangspunt dat burgers zelf veel beter in staat zijn om hun eigen steunstructuren in te richten en efficiënt te organiseren dan de overheid dat ooit zou kunnen.

Calculerende of reagerende burger?

In het maatschappelijk debat van de afgelopen jaren is burgers vaak verweten dat zij 'calculerend' zouden zijn of te zeer bezig met het claimen van hun rechten (in plaats van het vervullen van hun plichten...). Er is echter een keerzijde aan die discussie die de overheid zelf betreft. In de afgelopen jaren had het overheidsbeleid vaak een Januskop: enerzijds een beleidsfilosofie die was gebaseerd op streven naar maximale ontplooiing en prestaties (en consumptie), en een bewieroking van het streven naar onafhankelijkheid en individualiteit, anderzijds een organisatie die steeds bureaucratischer werd.

Burgers zelf hebben deze paradox regelmatig in scherpe bewoordingen aan de kaak gesteld, bijvoorbeeld te wijzen op de absurde situatie dat de openbare ruimtes niet werden bewaakt, maar er wel ambtenaren genoeg waren voor de opstellingen en handhaving van minutieuze regels voor scholen, verbouwingen, etc. Bovendien, en dat is minstens zo erg, is het uitgangspunt van een bureaucratie juist dat verantwoordelijkheid 'aan de onderkant' zo laag mogelijk is.

Binnen een dergelijke overheidsconfiguratie hebben burgers dus nauwelijks mogelijkheden om hun eigen verantwoordelijkheid voor de inrichting van de samenleving gestalte te geven. Bij iedere stap die zij zetten komen zij een instelling tegen die zich kan beroepen op een overheidsmandaat en op een serie van – de burger vaak onbekende – regels die te nemen besluiten reguleren.

Kortom, het bestaan van bureaucratische regels dwingt burgers om zich eveneens bureaucratisch te gaan gedragen, het bestaan van tegenstrijdige regels ontnemt de regels zelf legitimiteit en het ontbreken op controle van regels maakt van de calculerende burger een winnaar en van de verantwoordelijke burger een verliezer.

In essentie gaat het om het vertrouwen dat gegeven moet worden aan burgers om verantwoordelijke besluiten te nemen. Wie burgers immers niet vertrouwt, kan ze onmogelijk (echte) verantwoordelijkheid geven dan wel laten.

Vanuit dit perspectief is het dan ook cruciaal hoe bij de uitwerking van de WMO de betrokkenheid van ouderen – maar in feite van alle burgers die te maken hebben met het welzijnsbeleid – gestalte wordt gegeven. Het is in dit verband bijvoorbeeld interessant om te kijken naar internationale

voorbeelden zoals Denemarken, waar de gemeente van oudsher een veel grotere rol bij de organisatie van voorzieningen heeft en waar burgers via verschillende lokale commissies invloed daarop uitoefenen.

Aanbeveling 5: op lokaal niveau moeten in het kader van de nieuwe WMO uitgebreide mogelijkheden komen voor (georganiseerde) groepen ouderen en andere betrokkenen om in een vroeg stadium betrokken te worden bij de ontwikkeling van het beleid, zodat de burgers in een gemeente zelf de ontwikkeling van voorzieningen mee kunnen bepalen; voor maatschappelijk initiatief moet optimaal de ruimte zijn.

In dit kader is het een niet onbelangrijk punt hoe burgers zelf op de hoogte gesteld worden van de veranderingen die de nieuwe wet met zich meebrengt. Een van de grote problemen waar de overheid zich in de contacten met de burger vaak voor ziet gesteld, is de ondoorzichtigheid van de wet- en regelgeving. Burgers zelf maken absoluut geen onderscheid tussen de verschillende kanalen, voor hen is 'de overheid' in vrijwel alles en bovendien ongedifferentieerd de verantwoordelijke instantie. De invoering van de WMO zou een mogelijkheid bieden om dit probleem aan te pakken, in relatie met de aanbeveling om de mogelijkheden voor medebepaling voor burgers zo sterk mogelijk te maken.

Te constateren is immers dat de afkorting WMO zich in de komende periode ongetwijfeld snel zal nestelen in het jargon van beleidsmakers en uitvoerders in de welzijns- en zorgsector. Voor de burgers zal het een van de vele afkortingen worden, waar ze mee worden geconfronteerd bij het doen van aanvragen. Het risico bestaat bijvoorbeeld dat lokale besluiten om bepaalde vergoedingen al dan niet te verstrekken ten onrechte worden toegerekend – of door de burger toegedacht – aan de landelijke overheid.

Aanbeveling 6: geef de WMO zo snel mogelijk een heldere en ook voor burgers duidelijke uitleg of zelfs een andere naam, bijvoorbeeld de 'Lokale Hulpregeling of de Gemeentelijke Assistentiewet, waarmee het specifieke karakter – aanvulling indien de zelfredzaamheid van mensen onvoldoende is – ook direct duidelijk wordt. Informeer vervolgens burgers over hun eigen mogelijkheden om dit op lokaal niveau mee te bepalen, liefst op creatieve maar om te beginnen op eenvoudig leesbare wijze.

Tot slot van deze paragraaf is het belangrijk om te constateren dat met de huidige koers van het kabinet de WMO veel meer gaat betekenen dan een overheveling van enkele miljarden uit de AWBZ naar de gemeenten. De samenvoeging van deze middelen met de bestaande welzijnsmiddelen kan de opmaat zijn voor een vraag om een 'nieuw regime' in de gehele sector.

Ook op welzijnsterrein immers gaat het om kwesties als de vergroting van de communicatie en het verbeteren van het samenspel met burgers zelf. Omdat gemeenten sinds kort ook nieuwe bevoegdheden hebben op het jeugdterrein, zoals de jeugdgezondheidszorg, ontstaat het perspectief van een *generatiebeleid op gemeentelijk niveau*. Hierboven werd al gewezen op het belang van het denken in termen van generaties en levensloop bij het beleid in de huisvestingssector, waar ook meer interactie met de welzijnssector gewenst zou zijn. Ook op dit punt zou de WMO een kader bieden ter ondersteuning van gemeenten, aanvullend op de voornemens die het kabinet in samenwerking met de VNG al heeft.

Ter afsluiting van dit onderdeel is het nog van belang om op te merken dat het proces van overheveling van bepaalde diensten van de AWBZ naar de WMO gecompliceerd is en zeer zorgvuldig dient te gebeuren. Daarbij moet het bijbehorende en benodigde budget mee te gaan: het gaat bij de WMO nadrukkelijk niet om een bezuinigingsoperatie.

4.5 De derde partij

Er is een wezenlijk verschil tussen het *ondersteunende* karakter (geen wettelijk recht) van de WMO en het *verzekeringskarakter* van de toekomstige AWBZ. De herziening van de AWBZ is noodzakelijk om deze regeling voor de lange termijn als volksverzekering veilig te stellen. Daarom wordt, naast de verschuiving van de ondersteunende activiteiten als huishoudelijke hulp naar de WMO, alle verzorging die korter duurt dan een jaar ondergebracht in de ziektekostenverzekering. Daarmee is de betaalbaarheid van de premies voor de verzorging en verpleging wegens ouderdom, handicaps en geestelijke stoornissen voor de komende jaren beter gegarandeerd en blijft de (premie)betaling naar inkomensdraagkracht bestaan.

De grotere flexibiliteit die nodig is in de *uitvoering* van deze vormen van zorg moet worden bereikt door de geïndiceerde aanspraken van burgers in de toekomst niet meer in natura te verstrekken maar in de vorm van persoonlijke budgetten op basis van *genormeerde kosten*. Een dergelijk systeem geeft aanbieders de mogelijkheid om te komen met een gedifferentieerd aanbod en geeft cliënten de mogelijkheid om de middelen uit de AWBZ aan te vullen uit eigen middelen, dan wel uit extra afgesloten verzekeringen, de 'derde pijler' van het toekomstige zorgstelsel. (Deze pijlers worden gevormd door de AWBZ voor de 'onverzekerbare risico's', de verplichte standaard zorgverzekering voor iedereen en de uitgebreide ziektekostenverzekering op maat voor individuen.)

Op de langere termijn zal een dergelijk systeem voor *alle* cliënten betere zorg opleveren, omdat de innovatiecapaciteit van instellingen wordt aangesproken als zij daarmee (ook: extra) middelen kunnen verwerven. Die innovaties zullen eerst kleinschalig en experimenteel zijn. Later komt de innovatie in een omvangrijker schaal (en soms voor een veel lager bedrag) ten goede aan alle cliënten.²⁰

Hiermee zijn de belangrijkste contouren van de visie op de toekomstige AWBZ geschetst, binnen het kader van deze nota kan niet verder ingegaan worden op de uitwerking, met uitzondering van het punt van de controle door cliënten en hun organisaties op de (kwaliteit van de) zorg.

Het gaat daarbij dus ook om de omschakeling van aanbod- naar vraagsturing, van bureaucratische controle naar (maatschappelijk) ondernemen. Dat is buitengewoon moeilijk als er geen ruimte is voor maatschappelijk initiatief en voor een serieuze ‘tegenkracht’ in de vorm van georganiseerde cliënten. De organisatie van die tegenkracht kan uiteraard op verschillende niveaus plaatsvinden, maar uiteindelijk zal het er om gaan een *effectvol oordeel* te kunnen geven over het aanbod.

De cliënt als controleur

Grotere vrijheid in de relatie tussen aanbieder en consument van zorg veronderstelt ook grotere aandacht voor de controle op het gedrag. Dit geldt in versterkte mate omdat de consument in deze cliënt is, met alle risico's van een verhoogde afhankelijkheidspositie. Die controle kan op verschillende niveaus plaatsvinden. Op de eerste plaats natuurlijk door de individuele cliënt zelf. Eerder in deze nota is echter al expliciet gesteld dat slechts een kleine groep van cliënten echt kan beschikken over de combinatie van middelen en van de persoonlijke capaciteiten om een gelijkwaardige partij ten opzichte van een zorgaanbieder te zijn. Goede, toegankelijke en vergelijkende informatie over zorgverzekeraars en zorgaanbieders is daarvoor onontbeerlijk. Dergelijk cliëntconsumenten zijn overigens wel de ‘voortrekkers’, die door hun acties het stelsel wezenlijk kunnen verbeteren. Zij moeten dus alle ruimte krijgen om *creatieve ongelijkheden* te stimuleren.

Voor de grote meerderheid ligt het in de rede dat ondersteuning nodig is, naast de al eerder besproken noodzaak van goede standaardpakketten. Deze steun kan verleend worden door gespecialiseerde bemiddelaars, vergelijk-

²⁰ Voorbeelden hiervan uit de auto-industrie zijn de airbag en het ABS-remsysteem, die aanvankelijk alleen tegen hoge meerkosten beschikbaar waren voor duurdere modellen auto's en inmiddels standaard zijn in vrijwel alle modellen.

baar met de huidige bemiddeling die consumenten kunnen krijgen bij het nemen van een hypotheek. Verder ligt het in de rede dat cliënten op alle niveaus van het proces betrokken worden bij onderzoek en evaluatie, of dat zelf doen door middel van hun organisaties.

De Derde Partij

Samenvattend gaat het er om dat de cliënt als ‘derde partij’ een krachtige positie krijgt tussen de verzekeraars en de aanbieders van zorg.

Aanbeveling 7: organisaties van cliënten zouden meer mogelijkheden moeten krijgen voor het organiseren en laten uitvoeren van eigen evaluaties en onderzoek, bijvoorbeeld door het verschuiven van budgetten van instellingen die nu uitsluitend voor de overheid of het veld werken.

Aanbeveling 8: de transparantie van en publieke controlemogelijkheden op aanbieders in de maatschappelijke sector – in casu maatschappelijke ondernemingen – moeten worden vergroot; dit kan bijvoorbeeld door wettelijke rechten op informatie en medebeslismacht, waarbij een ‘cliëntencommissaris’ in zorginstellingen een van de mogelijkheden is.

Vergroting van de mogelijkheden en macht van cliënten - en consumentenorganisaties zou overigens moeten plaatsvinden onder een aantal randvoorwaarden, zoals de garantie van representativiteit. Vanuit het perspectief van de eigen verantwoordelijkheid van burgers en de onafhankelijkheid van hun vertegenwoordigers is het een goede zaak om belangenorganisaties financieel te ondersteunen. Er kan gedacht worden aan de toekenning van specifieke middelen voor onderzoek aan belangenorganisaties die aan criteria van representativiteit en zelfstandigheid kunnen voldoen. Vanuit dat perspectief iserschikking van de vele bestaande geldstromen in de sector, om tegemoet te komen aan de noodzaak van een sterke organisatie van burgers zelf, in de toekomst nodig. Inkoopmacht voor patiënten is van belang om consumenten/patiënten tot gelijkwaardige markspelers te maken. Het persoonsgebonden budget (PGB) is hiervoor een goed instrument omdat het patiënten een middel in handen geeft waarmee ze direct die zorg kunnen kopen die aansluit bij de behoeften.

De essentie van het beleid in deze moet echter gelegd worden op de vergroting van de *invloed* – zo men wil: *macht* – van de burger in de zorgsector. Wettelijke rechten op informatie, vormen van inspraak en waar mogelijk medebeslismacht op het niveau van gemeenten en instellingen zijn daarom

noodzakelijke instrumenten als het er om gaat de bovengenoemde beleidsdoelen van een nieuwe organisatie in de zorg te realiseren.

Gek van regels en geregel?

Het Sociaal en Cultureel Planbureau heeft vastgesteld dat het aanbod van mantelzorg op dit moment niet het echte probleem is, maar dat mensen 'gek worden van geritsel en geregel'. Het kost geen enkele moeite om hier nog tientallen citaten aan toe te voegen. Volgens De Jong, de bedenker van het zeer goed functionerende *Trynkewalden* in Friesland is communicatie ook echt op alle terreinen het sleutelwoord, mits het ook integraal wordt toegepast. Communicatieverbetering tussen hulpverleners bijvoorbeeld alleen is zinloos als de besluitvorming niet via de mensen zelf verloopt. Of om het anders te formuleren: je kunt wel heel veel investeren in het 'schakelen van de keten' in de zorg of hulpverlening, maar als de uiteinden van die keten niet beginnen bij en aankomen bij de cliënt, is dat alleen maar de zoveelste toevoeging aan de bureaucratie.

Dat is ook de reden dat het bovengenoemde *Trynkewalden* – niet als enige – werkt met een soort 'zorgcoaches' (daar heet dat 'omtinker'), omdat volgens De Jong in de huidige fase de centrale taak van de begeleiders is om de waanzinnig makende bureaucratie in de zorg te omzeilen. Voor alle duidelijkheid, het 'veranderen van denken' is in deze optiek vooral een noodzaak voor de professionals, niet voor de ouderen: in de zorg is de overgrote meerderheid van de ouderen, al dan niet in samenwerking met hun familie, perfect in staat om zelf de zorg aan te sturen. Het echte probleem is dan ook²¹ het *ontbreken van samenwerking tussen formele en informele zorg*.

Aanbeveling 9: een betere infrastructuur voor de begeleiding van cliënten op verschillende niveaus is nodig. Te denken valt aan constructies als een 'zorg-otheker' voor de brede middengroepen die letterlijk zelf kunnen 'winkelen' en coaches of mentoren voor mensen met ingewikkelde zorgvragen.

21 Zie hiervoor de lezingen van Van der Pas en Sonnenberg op het BAVO-congres, februari 2004.

4 Tot slot: memento mori...

Er is een bekend verhaal uit de oudheid over een koning, Damocles, die een zwaard met de scherpe punt naar beneden boven zijn troon had laten hangen...aan een zijden draad. De uitdrukking dat iets 'als een zwaard van Damocles' boven je hoofd hangt, kennen wij nog steeds, net als de uitdrukking dat iets aan een zijden draadje hangt, maar dat was niet de essentie van het verhaal! Waar het om ging was dat de koning met het zwaard zijn *eigen eindigheid en sterfelijkheid* wilde benadrukken, om hem te helpen besluiten te nemen die niet door zijn eigen belang waren ingegeven. Dit type waarschuwing was overigens niet ongebruikelijk: ook van Julius Ceasar wordt gezegd dat hij een slaaf had die hem minstens eenmaal per dag het 'memento mori' moest aanzeggen: 'vergeet je eigen sterfelijkheid niet...!'

Het dogma van de succesvolle ouderdom

In de eerste paragraaf van deze nota is de huidige verheerlijking van het jong zijn besproken. Ouderdom is vanuit dat perspectief een angstwekkend gegeven. Het herinnert er ons aan dat we kunnen doen wat we willen, maar dat we niet eeuwig leven, dat er ooit een einde komt aan de individuele ontplooiing. In haar oratie heeft professor Deeg²² geconstateerd dat 'succesvol ouder worden een dogma geworden is' in onze samenleving. In een sterk op prestatie en consumptie gerichte maatschappij moeten we er zeer voor beducht zijn dat degenen die niet meer mee kunnen in de maatschappelijke concurrentieslag, degenen die niet meer 'productief' zijn, een laag prestige krijgen. Dat we er liefst zo laat mogelijk aan herinnerd willen worden dat we ooit zelf ook niet meer meekunnen. Of zelfs: dat we het als een soort ideaal gaan zien om het leven zelf te kunnen beëindigen als het leven niet meer leefbaar geacht wordt. De keerzijde is echter ook mogelijk, namelijk dat er een impliciete druk is rond het levenseinde alle kennis en kunde te willen gebruiken om het leven te verlengen, terwijl mensen er liever zelf voor zouden willen kiezen de laatste levenstijd goed opgevangen te worden, met ruimte voor persoonlijke aandacht en opvang. Daarom is het ook nodig te blijven investeren in hospices.

Vanuit beelden als eeuwige jeugd of permanente groei is vergrijzing een in alle opzichten negatief gebeuren, zowel in materieel als in geestelijk opzicht. Daar kan echter een geheel ander perspectief tegenover worden gesteld, dat van *generaties en relaties*. Het 'generationele bewustzijn' houdt in dat mensen zich permanent en structureel realiseren dat ze deel zijn van een cyclus, waarin ze hun leven aan anderen (en de Ander) danken en op hun beurt weer leven 'doorgeven'. Uiteindelijk heeft een bestaan zonder andere mensen weinig zin. Uiteindelijk ontlenen mensen hun gevoel van

22 Ouder worden, een kwetsbaar succes, LASA 2002, Amsterdam.

waardevol zijn vooral aan hun persoonlijke relaties. Of anders geformuleerd: wie de waarde van zijn bestaan afmeet aan zaken als geld of maatschappelijke status komt er vroeg of laat achter dat er toch belangrijker dingen in het leven (moeten) zijn.

...tegenover de natuurlijk verschillen in de levensloop

Vanuit dit generationele denken zijn ouderen nadrukkelijk niet te beschouwen als een ‘doelgroep’ voor het beleid, maar als een *doe-groep*. Ouderdom is gewoon onderdeel van de levensloop van burgers. Onderdeel van een levensloop die fasen kent, waarin mensen meer en minder sterk zijn, en het beleid moet daar rekening mee houden. Maar *primair* moeten burgers daar ook zelf bijilstaan. In de Middeleeuwen was het gebruikelijk om het menselijke leven af te beelden als een dubbele trap: je begon links onder als baby, ging stap voor stap omhoog tot de bovenste trede...en daarna weer stap voor stap omlaag tot je aan de rechterkant weer op de ‘bodem’ van zwakte en afhankelijkheid stond. Mensen werden daarmee met de neus gedrukt op de tijdelijkheid van hun levensfasen, op het gegeven dat zij zelf ook als kind in de maatschappij geleefd hadden, terwijl dan anderen het hoogste platform innamen. Dat mensen dus ook de ‘krimp’ mee zouden maken aan de andere kant van de trap, waar zij oud waren en weer door anderen opgevolgd.

Alle fasen overzien

In het algemene generatiebeleid waar het CDA voor staat, begint het ouderenbeleid dan ook al terwijl iemand nog jong is. Dit gebeurt in de vorm van het stimuleren van het *levensloopbewustzijn*. Hoe belangrijk dit is voor jongeren is eenvoudig met het voorbeeld van de levenslooptregeling aan te tonen. Het is een – zeer hardnekkige – misvatting dat deze regeling vooral interessant is voor hoger opgeleiden dan wel ‘rijkeren’. De gegevens over de levensloopverschillen tussen hoger en lager opgeleiden laten immers zien dat juist lager opgeleiden al een relatief lange arbeidsfase hebben voordat ze kinderen krijgen: gemiddeld is dat bijna 10 jaar, tussen 18 en 26 voor vrouwen, tussen 18 en 29 voor mannen. Terzijde: omdat mannen in relaties vaak ouder zijn dan vrouwen hebben zij bij de geboorte van een eerste kind ook het hoogste levensloopsaldo kunnen opbouwen. Omdat bovendien een aardig aantal van die jaren nog bij de ouders thuis gewoond wordt en daarna vrijwel alle paren ‘echte’ tweeverdieners zijn (twee bijna volledige inkomens), is een behoorlijk spaarsaldo in de pre-gezinsjaren goed te realiseren. Met een dergelijk saldo als buffer kan een jong paar meer ruimte nemen om te kiezen hoe het taken gaat verdelen na de geboorte. Maar minstens zo belangrijk is dat de partners op deze manier *bewust bezig zijn met de toekomst*. Niet alleen met eventueel (meer) kinderen, maar ook met de

opties van extra opleidingen later in de loopbaan etc. Waar het om gaat, is dat denken over de taakverdeling in het gezin vijf jaar later en de loopbaan tien jaar later ook de weg effent voor het denken over het pensioen etc. Het is om die reden dat het CDA pleit voor een integraal generatiebeleid. Voor de eerste en tweede generatie ligt daarbij de focus op het jeugd- en gezinsbeleid, voor de derde en vierde generatie op het senioren- en ouderenbeleid... maar in feite gaat het om een doorlopende lijn. Want generatiebeleid wil zeggen dat de 18-jarige toch al stilstaat bij het gegeven dat hij of zij kinderen zou kunnen krijgen – een kans van 80 % – en daar op vooruitloopt door tijd of geld te sparen. Het wil ook zeggen dat de 30-jarig zich realiseert dat hij of zij, hoe leuk het huidige werk ook is, over 20 jaar echt iets anders wil (of moet) gaan doen en daarop ‘voorsorteert’ met periodieke scholing, etc. De 50-jarige kan nadenken over datgene wat hij graag rond het 70^e levensjaar zou doen. Ofwel: goed ouderenbeleid begint in zekere zin al vanaf bij het kind: in de zin namelijk van *leren vooruit te denken*. Dat geldt eveneens voor de overheid: ouderenbeleid is meer dan de huidige en toekomstige verdeling van de middelen, het is het scheppen van structuren op terreinen als werk, wonen, welzijn en zorg die burgers in staat stelt om zelf een rol te spelen in het nemen van *voorzorgen*.

Tot slot: willen we naar Grijsdam of Oudmere?

Er is nog een reden om het denken over vergrijzing niet te beperken tot de laatste levensfasen.

Als we naar de *gehele* levensloop kijken, zien we dat het niet alleen de ouderdom is die we vandaag de dag soms kennelijk liever niet in beeld willen hebben. Ook wat kinderen betreft, moet een negatief klimaat worden vermeden. We zien in de media recent hoe vooral de negatieve dimensie wordt benadrukt en kinderen worden beschreven als ‘overbodig’ omdat er toch al teveel inwoners zijn, als ‘belemmering’ voor de arbeidsparticipatie van hun ouders (moeders) of als ‘hinderlijk’ bij een verblijf in een restaurant. In de Verenigde Staten bestaat het model van de ‘ouderesteden’ al een aantal jaren en ook in Nederland lijken er inmiddels plannen in die richting te bestaan. In een beschrijving in de NRC van 15 september van dit jaar beschreef een van de initiatiefnemers een stad waar natuurlijk wel een paar speelplaatsjes waren voor bezoekende kleinkinderen, maar dan wel met de conditie dat die ‘niet meer dan drie maanden mogen langskomen’.

Natuurlijk hebben alle burgers het recht om te streven naar een in hun ogen optimale omgeving en als ‘kindervrijheid’ daarbij het uitgangspunt is, als men voor zichzelf Oudmere, Grijsdam of Seniorenborg wil bouwen, dan is dat net zo legitiem als het streven naar omgevingen die rookvrij of hondenvrij zijn. Het is echter nadrukkelijk niet het concept dat wij als

maatschappelijk model zouden willen aanbevelen. In 2003 heeft het CDA het jaar nadrukkelijk in het teken gesteld van de generaties, met de bedoeling dat de aansluiting tussen de verschillende generaties in de samenleving kon worden benadrukt en versterkt. De aanbevelingen in deze nota zijn ook in sterke mate gericht op die samenwerking in de levensloop, op het zo met elkaar samenwonen dat de generaties elkaar onderling kunnen steunen zoals ze dat ook doen in gezins- en familieverband. Dat kan in feite beter dan ooit, want: *vergrijzing kan problemen opleveren, maar het betekent ook dat (groot)ouders en (klein)kinderen langer van elkaar kunnen genieten dan ooit.*